

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Українська лінія в системі оборонних споруд Лівобережної
України у XVIII ст.»

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»

Линник Олена Вікторівна

Керівник: к.і.н. Кушнар'ов Сергій
Сергійович

Рецензент: д.і.н., проф.
Духопельников Володимир
Михайлович

Вступ.....	3
Розділ I. Будівництво Української лінії.....	9
Розділ II. Соціальна структура поселень Української лінії	27
Розділ III. Фортифікація Української лінії за археологічними дослідженнями	45
Висновки	63
Список літератури та джерел	65

ВСТУП

Актуальність теми. Найчастіше історики, що досліджують Українську лінію, обирають для дослідження виключно писемні джерела, не звертаючись до археологічних. Це не дає можливості повноцінно дослідити ані самі фортифікаційні споруди, ані соціальні процеси. Такі питання, як будівництво, соціальний устрій і, навіть, вигляд фортець та інших оборонних елементів Української лінії залишається не достатньо дослідженим. Але, попри це, оборонна лінія мала велике значення у заселенні та розвитку сучасного Сходу України, адже вона простягалась від Дніпра при впадінні в нього р. Орел до р. Сіверський Донець уздовж р. Орелі, Берестової та Береки. Також Українська лінія мала дуже вагоме стратегічне значення для Російської імперії: від успішності в будівнанні лінії залежали її захист від нападів ворога та стабільність держави, що має на увазі розвиток та підняття на інший рівень держави на міжнародній політичній арені.

Завдяки дослідженню та аналізу процесів, що відбувалися при будівництві та заселенні Української лінії, ми зможемо зрозуміти з яких саме регіонів проводилося розселення людей на ці території у XVIII столітті та як це вплинуло на майбутній розвиток цих територій. А разом з дослідженням археологічних джерел та аналізом польових звітів, ми зможемо відтворити те, як виглядали фортеці, побачити устрій та більш широко розкрити оборонну міць укріпленої лінії. Все це є дуже важливим, адже з кожним роком ця унікальна пам'ятка поступово зникає, залишаючи за собою багато питань, відповіді на які не можуть дати писемні джерела.

Підсумовуючи все вище написане, ми можемо сказати, що дослідження Української лінії є дуже важливим для розуміння розвитку Російської імперії та східних терен сучасної України у XVIII столітті.

Об'єктом вивчення є Українська оборонна лінія.

Предметом дослідження виступають фортифікаційні споруди на річках Орель та Берестова, зведені під час будівництва Української лінії та в роки її функціонування у XVIII ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку будівництва Української лінії в 1731 році до втрати лінією оборонної значимості в 1770 році.

Територіальні межі дослідження обмежені місцем розташування захисних споруд, які було побудовано в 1731 році на високому правому березі річки Орель. На заході лінія закінчується в місці впадіння річки Орель в Дніпро, на сході – місцем впадіння річки Берестова в Сіверський Донець. У другій – третій чвертях XVIII століття ця територія була південною межею Російської імперії.

Джерельна база дослідження. Не зважаючи на те, що Українська лінія є важливим етапом в розвитку та заселенні східної частини нашої країни, дослідженням цієї теми майже не приділялось уваги на відміну від інших укріплених ліній, побудованих Російською імперією (наприклад, Белгородська чи Ізюмська). Тому фундаментальних досліджень на цю тему можна сказати, що не має. Але, не дивлячись на це Українська лінія в різні періоди все ж привертала до себе увагу дослідників.

В дослідженні Української лінії неабияку роль відіграють джерела. Їх можна умовно розділити на дві групи: писемні та археологічні джерела. До писемних джерел ми можемо віднести: законодавчі акти, документи офіційного діловодства, проекти і записки, а також щоденникові записи і спогади сучасників, картографічні джерела.

Законодавчі акти уряду Російської імперії (Повне зібрання законів Російської імперії під редакцією М. М. Сперанського, 1830 р.) відносяться до писемних джерел та в собі містять закони, постанови, розпорядження, декрети та інші нормативні акти, які регулюють правові аспекти суспільного життя. Під

час нашого дослідження найчастіше використовувались накази, розпорядження та постанови, видані урядом Російської імперії під час будівництва Української лінії.¹

До документів офіційного діловодства, використаних у нашому дослідженні, ми можемо віднести метричні книги та ревізькі казки. У офіційних реєстраційних книгах, відомих як метричні книги, фіксувалися офіційні дані про народження, шлюб та смерть (Метричні книги які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, відскановані і є у вільному доступі в мережі інтернет).² Ревізькі казки відображали результати ревізії населення Російської імперії, що відбувалася у XVIII — першій половині XIX століття. Основною метою цих ревізій був статистичний облік населення з метою оподаткування на основі податку за душу населення.

Записки сучасників будівництва лінії представляють особисті спогади, спостереження, думки та враження автора про певний період часу. Вони можуть бути створені різними особами, такими як історики, політики, військові, діловоди або звичайні люди, які були свідками або учасниками історичних подій. Як джерело, записки мають свої переваги і обмеження. Вони надають унікальний внутрішній погляд на події, розкривають мотиви та переживання людей того часу. Записки можуть містити деталі, які не зафіксовані в інших джерелах, і допомагають зрозуміти соціальний, політичний, культурний та емоційний контекст історичних подій. Проте важливо пам'ятати, що записки є суб'єктивними свідченнями і можуть бути спотвореними або перекрученими залежно від точки зору автора, його пам'яті, бажань або інших факторів.³

---

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т 4. С.19.

² ЦДІАК. Ф.1994. Оп.1.Спр. 347. Метрическая книга Рождество-Богородицкой церкви села Алексеевка за 1784 год. 346 арк.; ДАХО. Ф.31. Оп.141. Д. 71. Ревизская сказка войсковых обывателей Змиевского уезда за 1795 год. 1290 арк. та ін.

³ Манштейновы современные записки о России в историческом, политическом и военном отношении. Дерпт, 1810. Ч. 1-2.

До другої групи джерел відносяться ті, що були знайдені під час археологічних розкопок. Розкопки проводились на 8 фортецях та їх укріпленнях. Під час дослідження були виявлені матеріали у вигляді кісток тварин, дрібні фрагменти гончарної кераміки черкаського типу, деформоване кружальце мідної монети. Також була зафіксована збереженість фортифікації на момент досліджень.¹

Історіографічна база дослідження. Історіографію нашої проблеми можна класифікувати по хронологічному принципу.

Перші згадки та окремі роботи, присвячені нашій темі з'являються ще за часів Російської імперії. Перші спроби проаналізувати та описати Українську лінію було зроблено істориком Аполлоном Скальковським у своїй праці «Опыт статистического описания Новороссийского края»², де було досить багато уваги саме Українській лінії, але ми можемо помітити, що автор робить дуже багато помилок в розташуванні фортець і назвах.

Про історію будівництва укріпленої лінії також писав військовий інженер, генерал-лейтенант Федір Ласковський у своїй праці «Материалы для истории инженерного искусства в России»³. Дослідження базується на важливих джерелах: архівні матеріали, накази та документи Сенату та Військової колегії. Але, як і минулий дослідник робить помилки у описах Української лінії.

Важливою працею періоду імперської історіографії є дослідження Олександра Байова «Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны»⁴.

Одною з найзмістовніших робіт є «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства»¹ українського історика Дмитра

¹ Археологічні дослідження в Україні 2020 р. Київ: ІА НАН України, 2022. 366 с.

² Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1 : География, этнография, народосчисление Новороссийского края. Одесса, 1850. 366 с.

³ Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 1-3. Санкт-Петербург : тип. Имп. Акад. наук, 1858-1865.

⁴ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Санкт-Петербург, 1906. 302 с.

Багалія. Автор в своїй роботі звертається до архівних документів, що допомагає йому досить детально висвітлити історію будівництва, заселення та охарактеризувати інженерні споруди української лінії.

Якщо говорити про імперський період історіографії, ми можемо сказати, що ці праці дають нам досить багато важливої інформації, але, через недостачу джерел під час досліджень, в роботах дуже багато неточностей та помилок.

Другий період на який ми можемо поділити історіографію – радянський. До цього періоду ми відносимо праці Антона Слюсарського, Олени Апанович,² Бориса Галковича. Саме в цей час вперше окреслюються межі Української лінії та описується кількість фортець та редутив.

В пострадянський час вийшла монографія Василя Пірка³, значна частина якої присвячена історії спорудження Української лінії, її заселення. В роботі аналізується роль лінії в обороні та її значення в заселенні краю. Також дуже змістовно розглянуті праці попередників.

Аналізуючи джерельну базу та історіографію, ми можемо зробити висновок, що джерела та праці за даною темою дають повноцінну можливість повно та об'єктивно дослідити питання Української лінії.

Метою роботи є комплексне дослідження особливостей будівництва, функціонування та заселення Української лінії, а також взаємозв'язку між побутуванням головних типів фортифікаційних споруд та формуванням соціальної структури населення лінії.

Відповідно до поставленої мети дослідження, сформулюємо низку **задач**:

---

¹Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887. 670 с.

² Апанович Е. М. Крепости Украинской линии // Украинский историко-географический сборник. Киев, 1972. Вып.2. С. 105 -112.

³ Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII - XVIII ст.) // Український культурологічний центр. Донецьке відділення НТШ, Східний видавничий дім. Донецьк, 2007. 176 с.

- Розглянути передумови для зведення Української лінії та початок її будівництва.
- Розглянути соціальну картину Української лінії та виділити основні регіони Російської імперії за рахунок яких проводилось заселення.
- Провести аналіз захисних споруд та встановити основні типи захисних споруд в даний хронологічний період.
- Встановити витоки традиції будівництва захисних споруд.
- Реконструювати обороноспроможність захисних споруд.
- Виділити основні оборонні лінії та вузли.

Під час дослідження були використані такі **методи**: історико-порівняльний, географічний, біографічний, ретроспективний та структурно-функціональний методи історичного дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що

уперше:

- Проведено аналіз соціальної структури населення міст-фортець на лінії;
- Систематизовано та опрацьовано археологічні джерела, що дозволяють дослідити головні етапи створення Української лінії.
- Встановлено напрямки колонізаційних потоків, завдяки яким територія лінії залюднювалась;

уточнено:

- Хронологію створення окремих поселень на Українській лінії;
- Імена керівних інженерів, що будували фортифікаційні споруди;

Апробація результатів дослідження проходила у формі виступу на 76-й конференції молодих вчених «Каразінські читання», яка була проведена в ХНУ імені В. Н. Каразіна 21 квітня 2022 року.

Структурно робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків та списку джерел та літератури.

Розділ 1

Будівництво Української лінії

Наприкінці XVII – на початку XVIII століття Російська імперія потерпала від набігів кримських татар¹, а постійна загроза нападу Османської імперії весь час тримала російський уряд в очікуванні війни. Ускладнювало положення Російської імперії на зовнішньополітичній арені втрата виходу до Азовського моря, а, разом з тим, і втрату південного флоту після невдалого Пруського походу². Ще однією причиною, що спонукала до побудування Української лінії стала втрата актуальності Білгородської укріпленої лінії, у зв'язку заселенням Слобідської України.³ Все це змусило російський уряд задуматися про укріплення південних кордонів держави, і побудови укріпленої лінії, яка б захищала державу від вторгнення була найкращим рішенням, на думку уряду. Мініх писав, що існування такої оборонної лінії покращить оборонну можливість армії, адже її не треба буде роздробляти, залишаючи полки та цілі корпуси для захисту кордонів, для чого достатньо було б гарнізонів із ландміліцією та козаками.⁴ Сам Мініх під час будівництва Української лінії здійснив значний внесок у розвиток інженерних технологій та техніки будівництва фортець, що дозволило забезпечити ефективний захист від нападів ворожих сил. Він також був автором декількох праць з інженерії та будівництва, які мали велике значення для розвитку цієї галузі.

Так за часів правління імператриці Анни Іоанівни почалося будування великої укріпленої лінії, яка отримала назву «Українська лінія». Початок будівництва було покладено указом Військової колегії від 25 травня 1730 р. Планувалося побудувати 16 фортець, між якими мав проходити земляний вал

---

¹ Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию всех татар и турков. СПб., 1792. С. 34.

² Артамонов В. А. Турецко-русская война 1710–1713 гг. М.: 2019. С. 401

³ Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1969. С. 157

⁴ Соловьев С. История России с древнейших времен. В 15 кн. М., 1963. Кн. 10. С.410

із 46 редутами і рів загальною протяжністю понад 285 км.¹ Указом військової колегії² Петру де Брінї, графу фон Вейсбаху та генерал-майору Олексію Тараканову наказувалося оглянути місця між річками Ореллю та Сіверським Дінцем з метою будівництва в цьому районі фортець та ліній оборони для захисту південних рубежів Російської імперії від набігів татар та у разі війни.³

Точну дату початку будівництва Української лінії важко назвати. Однією з ймовірних дат початку будівництва є червень 1731 року і пов'язана ця дата зі згадкою фортеці при гирлі річки Сухої Беречки.⁴ Неоднозначність у поглядах дослідників на дату початку будівництва ми можемо пов'язувати з відсутністю чітких інструкцій, які були неодноразово змінені під час будівництва. Потерпав змін і план будівництва фортець. Початок будівництва, ймовірно, передбачалося розпочати з верхів'я Берестової. Саме там, якщо посилається на лист графа Вейсбаха гетьману Д.Апостолу, перша фортеця була закладена 23 червня при річці Берестовій.⁵ Також нам відомо, що влітку 1731 року першою партією робітників (будівництво лінії велось силами козацьких полків та селян) були побудовані перші фортеці: Іоана, Орловська і Парасковії. Також в цей час було споруджено фортеці на лівому березі р. Береки.

Гетьман Д. Апостол був активно залучений до будівництва Української лінії в 1734-1735 роках. Ця лінія виставляла оборону проти турецьких нападів та забезпечувала безпеку для населення, що проживало на території на сході України. Гетьман Д. Апостол був одним з головних ініціаторів будівництва лінії та активно координував роботи з її побудови. Він здійснював перевірки та контроль за ходом будівництва, забезпечував

¹ Петрухинцев, Н.Н. Царствование Анны Иоанновны. Формирование внутривосточного курса и судьбы армии и флота 1730 – 1735 гг. СПб., 2001. С. 120.

² Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России.- СПб. 1865. Ч. 3. С.38

³ Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С.27

⁴ Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С.31

⁵ Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию всех татар и турков. СПб., 1792. С.70

матеріальну та фінансову допомогу будівельним робітникам, які були задіяні в цьому проекті. Завдяки його зусиллям було побудовано багато фортець та редутів, які змогли відбити та відвести турецькі напади від земель Російської імперії.¹ Граф Йоганн Георг фон Вейсбах був одним з ключових фігурантів у будівництві української лінії. Він був призначений генерал-інженером Лінії, тобто відповідав за її проектування та будівництво.

Не дивлячись на те, що на побудову Української лінії було кинуте досить велику силу, робота йшла тяжко. Будівництво укріпленої лінії велося повільно та з великими затратами. Роботи проводилися під час загострення відносин Російської імперії з Туреччиною та саме під час війни. Не допомагало прискорити будівництво і постійна загроза татарських набігів, хоча на перших етапах цей фактор все ж таки слугував каталізатором. Окрім того, що спорудженню заважали військові дії, що вела Російська імперія в той час, вагомою причиною була невідповідність козаків до такої роботи. Проблема полягала не тільки у професійній невідповідності, а й у тому, що козаки не розуміли для чого потрібна ця лінія. Не вистачало також і інструментів для будівництва. Про все це пише Мініх.²

Козаки, які брали участь у будівництві української лінії, мали свою власну специфіку життя та праці. Як військова громада, вони жили у козацьких селах та фортах, що знаходилися уздовж лінії оборони.

Козацькі села були організовані відповідно до військового устрою та ієрархії козацького війська. У таких селах жили козаки разом із своїми родинами. Будинки козаків зазвичай були скромні, збудовані з дерева та багато з них мали піч для опалення і приготування їжі.

Козаки проводили багато часу у фортах, які виконували функцію оборонних споруд. Форти були збудовані з міцних матеріалів, таких як

---

¹ Гетьман Дмитро Апостол: Біографія. Упоряд.: Дмитро Шевченко. К.: Видавництво Старого Лева, 2016. С. 105

² Соловьев С. История России с древнейших времен. В 15 кн. М., 1963. Кн. 10. С.405

каміння та цегла, і мали вигляд оборонних фортифікаційних споруд. У середині форта були казарми, амуніційні склади, кухні та інші приміщення, необхідні для життя та роботи козаків.

Козаки забезпечували себе їжею шляхом землеробства, рибальства та мисливства. Вони вирощували зерно, овочі та плодіві дерева, тримали худобу та займалися риболовлю. Також часто козаки торгували з місцевими жителями, обмінюючи свої товари та послуги на необхідні речі.¹

Козаки, які брали участь у будівництві української лінії, також виконували оборонні та охоронні обов'язки. Вони патрулювали лінію, стежили за ворожими діями та забезпечували безпеку населення.

Козаки відіграли ключову роль у будівництві фортець, які були невід'ємною частиною Української лінії. У своїй роботі козаки виконували різні завдання: вони працювали як робітники та ремісники, забезпечували охорону території, брали участь у бойових діях проти ворожих сил та забезпечували транспортування будівельних матеріалів та інструментів.

Це вимагало від козаків високої готовності та дисципліни. Вони дотримувалися розкладу служби та готувалися до можливих ворожих нападів. Крім того, козаки проводили тренування та вправи зі зброєю, щоб підтримувати свої навички та готовність до захисту.²

Козаки, як будівельники української лінії, працювали разом з іншими робітниками, включаючи цивільних працівників та селян. Вони спільно виконували різноманітні завдання, такі як земляні роботи, встановлення фортифікаційних елементів, будівництво ровів та стін. Це була колективна праця, яка вимагала координації та спільних зусиль для успішного виконання завдань.³

---

¹ Гербель Н. Изюмский слободской полк. СПб., 1852. С. 62

² Соловьев С. История России с древнейших времен. В 15 кн. М., 1963. Кн. 10. С.410

³ Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С.27

У будівельних роботах козаки виконували роль робітників та ремісників, працюючи на різних етапах будівництва. Вони допомагали зведенню фортець, робили кам'яні роботи, укладали фундаменти та проводили інші будівельні роботи.¹

Окрім того, козаки забезпечували охорону території та захист від нападів ворожих сил. Вони брали участь у бойових діях проти турецьких військ та татар, які намагалися завадити будівництву фортець. Козаки виконували завдання розвідки, ведення бойових дій та охорони території, що дозволяло забезпечити безпеку робітників та матеріальних ресурсів. Крім цього, козаки забезпечували транспортування будівельних матеріалів та інструментів до місця будівництва.

Будівельники, які займалися будівництвом української лінії, жили та працювали у важких умовах, віддаючи свою працю та здібності на благо оборони та безпеки країни. Робота на фортифікаційних спорудах вимагала фізичної витривалості, сили та вміння працювати з важкими матеріалами та інструментами.²

Вони зазвичай жили в тимчасових таборах або наметових містечках, розташованих поруч з місцем будівництва. Це були прості житлові умови, але необхідні для тимчасового проживання робітників. У таких таборах можна було знайти намети або примітивні будівлі, де робітники можуть спати та відпочивати після напруженої роботи.

Умови проживання в таких таборах були скромними. Будівельники спали на простих ліжках або на підстилках з соломи чи сіна. Вони використовували спільні санітарні умови, такі як примітивні туалети та миття. Їжа, яку отримували будівельники, також була простою і в основному складалася з простих страв, які могли бути забезпечені в умовах будівництва.

---

¹ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. СПб.1865. Ч. 3. С.58

² Манштейн К. Записки о России генерала Манштейна. 1727 - 1744. Санкт-Петербург, 1875. С.154

Будівельники працювали важко та віддавали свою енергію на виконання завдань, пов'язаних із будівництвом української лінії. Вони займалися земляними роботами, підйомом та монтажем важких матеріалів, будували оборонні споруди та фортеці. Робота велася в різних погодних умовах, що ставило додаткові виклики перед будівельниками.

Найактивніший період будівництва за джерелами припадає на червень – жовтень 1742 року. Протягом 1731 року було побудовано 120 верств лінії та 10 фортець: Донецька - при гирлі р. Сухої Беречки, Бузова – при Бузовому плесі, Кисіль - при р. Кисіль, Лузова - при р. Лузовій, Берецька - при верхів'ях Береки, Троїцька - при Трійчатих байраках, Парасковії, Орловська (більш пізня її назва), Іоанна і 10-ю при Пархомових байраках.

Хоч на перший погляд роботи проводились продуктивно та, навіть, мали позитивний результат, побудована частина лінії була непридатна для користування та оборони: ні лінія, ні редути, ні фортеці не мали належного вигляду і потребували ще великих затрат, як людський так і матеріальних. Головною причиною проблем, пов'язаних с будівництвом лінії, на думку багатьох дослідників було те, що до початку закладання української лінії не було розроблено детального плану та інструкцій. Таку інструкцію було розроблено лише в 1732 році, коли більшу половину лінії було збудовано. В інструкції йшлося про те, що лінія не повинна переходити на лівій бік р. Орелі та будувати її потрібно прямо, на скільки це можливо. В інструкції також було вказано, що проводити будівництва фортець на болотистих і лісних місцях не потрібно, виключенням були колишні дороги кримського боку: там було вказано побудувати редути та фельдшанці. В лісах же було потрібно зробити засіки. За новими вказівками всі міста, існуючі на річці Орелі, розташовані за лінією, варто перенести на саму лінію.¹

---

¹ Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII - XVIII ст.) // Український культурологічний центр. Донецьке відділення НТШ, Східний видавничий дім. Донецьк, 2007. С.59

Був також змінений сам план будівництва фортець. Колишні фортеці, що були збудовані раніше, не придатні до оборони: бастіони зроблені малі, а рavelіни великі. І на відміну від вже побудованої лінії, нові фортеці не повинні були виходити за оборонну лінію. Фортеці слід будувати на відстані від 20 до 30 верст, тому що на такій відстані під час нападу ворога виведені з фортець війська можуть години через дві-три з'єднатися і редути перетворяться на лінію. Для розширення внутрішнього простору полігони пропонувалося будувати замість 107 у 125 сажнів. Також у новій інструкції були враховані і всі інженерні прорахунки і нестача робочих рук, бо в новому плані суцільний вал було замінено на переривчатий, а на лісових ділянках, як вказувалось раніше було вирішено робити засіки.¹

Під час будівництва Української лінії керівництво зіштовхнулося з великою кількістю проблем. Однією з головних було недостатність фінансування – будівництво фортець вимагало великих витрат, які держава не завжди могла забезпечити. Це призводило до затримок у будівництві та скорочення робітників. Негативно впливала і нестабільна політична ситуація – під час будівництва Української лінії в регіоні існувала нестабільна політична ситуація, що часто призводила до перерв у будівництві через військові конфлікти. Затримував процес будівництва і низький рівень технічного оснащення - в той час технології будівництва були дуже прості, що обмежувало швидкість та якість будівництва. Помітним, також, був брак кваліфікованих робітників – надійне будівництво фортець вимагало великої кількості кваліфікованих робітників, але не завжди були достатньо ресурсів, щоб забезпечити їх. Не дивлячись на те, що будівництво велось за новітніми на той час технологіями, професіоналів, які б могли правильно та швидко застосовувати ці технології не було. Також через те, що території, де мала би проходити Українська лінія були не достатньо освоєні Російською імперією, під час будівництва була наявна проблема з транспортуванням матеріалів –

---

¹ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства России. Санкт-Петербург, 1865. С.71

доставка будівельних матеріалів до місця будівництва була складною задачею через відсутність доріг та транспортних засобів.¹

Ці проблеми не тільки затримували будівництво, але й збільшували його вартість та підвищували ризики для робітників та охорони території.

Але не дивлячись на це, військовою колегією було прийнято рішення про завершення всіх робіт, що були розпочаті раніше на українській лінії та розпочати будівництво нових 6 фортець: Нова (Дрієцька) при р. Берестовій, Крутояцька і Невхорошська на річці Орелі, Маячковська поруч з містечком Маячка, а також П'ята і Шоста.

Як вже було сказано вище, на будівництво Української лінії було кинуті сили козаків, але після врахування у новій інструкції минулого досвіду, було вирішено відправити на роботи 30 тис. робітників, що дуже не задовольнило козаків. Адже як і в попередньому році, відряджені на лінію робітники повинні були брати з собою провіант, інструмент і зброю, крім того, кожен 50 робітників із слобідських полків зобов'язані були доставити один плуг з волами, орачами і погоничами.²

Це все призвело до того постійних втеч козаків з робіт. Такі втечі та масові протести козаків, змусили старшин звертатися до імператриці з проханням зменшити кількість людей, які вони повинні відправити на будівництво. Так у січні 1733 року Вейсбах направив листа гетьману Д. Апостолу, вимагаючи вислати влітку ще 30 тис. чоловік на будівництво лінії. Гетьман, вважаючи неможливим виконання цієї вимоги, звернувся з "Відкликанням" до імператриці, і просив зменшити вдвічі число робітників, яких слід було вислати на лінію. Зважаючи на те, що гетьманським полкам було дозволено вислати лише третину контингенту, що вислався в попередні роки, імператриця дозволила слобідським полкам нарядити на лінію 2/3 торішньої кількості робітників. Але зменшивши контингент, вона

---

¹ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства России. Санкт-Петербург, 1865. С.74

² Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887. С.302

вимагала не тільки своєчасного їх прибуття на місце, але й щоб серед відправлених на лінію робітників були люди "різних мистецтв", щоб вони взяли з собою весь необхідний інструмент і провіант, щоб з ними були послані старшини для контролю за правильним використанням провіанту і припиненням втеч. Тих, хто втікав з лінії, вимагала висилати знову, щоб у інших не виникало бажання втікати.¹

Тож, враховуючи усі ці фактори, за майже 10 років зведення Української лінії на будівництво було відправлено 120760 чоловік.² Таку кількість людей, кинутих на будівництво лінії можна пов'язувати також з тим, що розташування лінії на не дуже підходящих для будівництва ґрунтах призводило до того, що лінію та фортеці треба було постійно ремонтувати. Ремонтні роботи й удосконалювання лінії проводилися протягом усіх років російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Але, враховуючи довжину Української лінії, про постійний контроль цих робіт не варто навіть говорити. Тому поставлені задачі майже ніколи не виконувались, або виконувались не якісно, бо великий вплив мала недосвідченість і незвичність робітних людей, висока їх смертність, що спричинялася скупченням великої кількості людей.

Говорячи про будівництво Української лінії, не можна не згадати про генерал-майора де Бренії. Генерал-майор де Бренї був одним з провідних інженерів та керівників будівництва Української лінії в 18 столітті. Він прибув до України в 1734 році та був найбільш відомим інженером того часу. Де Бренї був відповідальним за планування та проведення будівельних робіт на Українській лінії, включаючи вибір місць для фортець, проектування та будівництво укріплень. Саме він розробив імпресійну систему фортець, які мали допомогти захистити кордони Російської імперії від турецьких та татарських нападів. Де Бренї відомий своїм інноваційним підходом до будівництва фортець. Він використовував нові технології та методи

---

¹ Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С.32.

² Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства России. Санкт-Петербург, 1865. С 74.

будівництва, такі як кам'яні фундаменти та складні системи зв'язків між фортецями. Він також вводив нові методи зберігання боєприпасів та забезпечення безпеки на робочих місцях.

Саме з указу Військової колегії генерал-майору де Бренї ми дізнаємося про план робіт які треба було зробити.

План включав наступні види робіт:

1. Завершення всієї минулорічної роботи на ділянці від Дніпра до Дінця. Ремонт пошкоджених місць; 2. Біля 16 фортець "отделать гласис и прикритую дорогу". Встановити палісад тільки на тих фортецях, що за лінією; 3. Закладені останні 7 фортець пропонувалося будувати згідно з планом, щоб профіль був не менше ретраншаменту і щоб вони, як і інші 10 фортець, були викінчені, а ті їх частини, що виходять за лінію, були надійно захищені; 4. Закінчити, якомога швидше, лінію на ділянці гирла Орелі і Дніпра протяжністю 8 верст із реданами і редурами; ділянку до Переволочної залишити на наступний рік. На власний погляд генералітету на цій ділянці дозволялося зробити в деяких місцях редури для батарей чи поставити палісади і рогатини; 5. Рови від Єфремівської до Тамбовської фортеці викінчити, як тільки прибудуть на лінію люди; 6. По всій лінії і біля редутів навесні посадити терн чи будь-які інші кущі, а для цього завчасно підготувати рів; 7. Біля фортець і редутів, висунутих за лінію, улаштувати палісад; 8. Рогатки і шлагбауми установити скрізь на фортецях і редурах, де це потрібно, по всій лінії; 9. Вздовж лінії збудувати такі дороги і мости, щоб кінні і піші полки, артилерія і вантажі могли вільно скрізь проїхати і пройти (без зайвої ширини, але не менше 6 сажнів). Для стоку води зробити у відповідних місцях рови і спуски, щоб вода не руйнувала дорогу; 10. Продовжити лінію вздовж Сухого Торця і далі з реданами і редурами, наскільки це можливо, а іншу частину, до Лугані, залишити на 1735 р.; 11. Оскільки на ділянці від Дінця до Дніпра будуть збудовані всі 17 фортець і ця ділянка розділена на 9 полків (2 піхотних і 7 кінних), то залишається від

Дінця до Лугані поселити 11 полків (2 піхотних і 9 кінних). Тому на цій ділянці необхідно було побудувати 11 фортець на відстані в 20 верст одна від одної; 12. При тих фортецях поселити через 3-4 кінних полки - піший; їх передбачалося селити ротами чи капральствами в залежності від участків, у таких місцях, де знаходився ліс, вода, трава й інші угіддя, і звідкіля зручно було вести оборону лінії; 13. У побудованих фортецях відповідно до розподілу артилерії влаштувати батареї і платформи, побудувати для пороху і продовольства магазини; 14. За лінією побудувати маяки і будки. Вартову службу утримувати згідно з указом від 24 лютого 1723 р.; 15. При тих фортецях і редутах, при яких поблизу немає річок, викопати колодязі, де наявні струмки, збудувати греблі, щоб люди були забезпечені водою.¹

Отже, аналізуючи план робіт, поданий генерал-майором де Бренї, можемо зробити висновок, що не всі фортеці на цей час були добудовані, більшість робіт потрібно буде виконати вже по завершенню будівництва та заселенню лінії. Ще дуже цікавим та важливим моментом є те, що у плані було вказано про наміри подовження лінії до річки Лугань. Це дозволяло би охопити простір від Дніпра до Лугані і перекрити всі татарські сакми, що проходили в межиріччі Дніпра та Лугані.²

Але не дивлячись на поставлені цілі і плани, обсяг робіт, який потрібно було виконати, зроблено не було протягом 1734-1735 років. Про це пише Мініх, який у 1735 році відвідав Українську лінію, знайшовши її у незадовільному стані. Про що він говорить: «Кордон від Дніпра до Донця прикритий весняними затоплювальними річками та непрохідними болотами. Крім того, в умовах війни на річці Самарі розміщуються передові пости, і таким чином, ця межа має подвійну оборону. Незважаючи на те, що на ній проведено роботи, збудовано фортеці та множина редутів, Бахмутська провінція, що знаходиться відкритою по той бік Донця біля турецького кордону, залишається забутою. Наслідки цього полягають не тільки у тому,

¹ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. СПб. 1865. Ч. 3. С.714

² Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887. С.305

що місцеві мешканці та приїжджі за сіллю потрапляють у полон татарами, а й у тому, що генерал Лассі під час проїзду через степ був нападений та пограбований, і зміг врятуватися лише завдяки захисту лінії. Донські козаки за ріками Доном та Донцом прикриті і, як народ, звиклий до війни, протистоять татарським набігам самі. І цих розбійників, які постійно нападають на Бахмутську провінцію, вони могли б утримати, якби не дозволено калмикам, нагайцям та кримчакам з турецької сторони грабувати на наших кордонах, тоді як нашим козакам та калмикам заборонено переслідувати цих розбійників за межі нашої країни під загрозою смертної кари, і я не знаю, яка політика тут діє. Хоча і ми могли б використовувати ту ж саму відмову, яку використовують турки, тобто те, що все було зроблено без наказу... Недовиконання лінії від Донця до Лугані залиш".¹

Аналізуючи оцінку Мініха щодо, стану Української лінії на 1735 рік, ми бачимо, що він вважав основною помилкою, допущеною при зведенні лінії, в тому, що необхідно було головну увагу зосередити не на ділянці між Дніпром і Дінцем, а на ділянці від Береки до Лугані, щоб прикрити лінією соляні промисли в Торі і Бахмуті, військові склади в Ізюмі. Також не задовольняли його керуючі будівництвом. Він вважав, що більшість помилок можна було уникнути, якщо правильно давати вказівки, і на власні очі слідкувати за побудовою, а не довіряти рапортам.

Але не дивлячись на всі проблеми, будівництво Української лінії було завершено. У загальному підсумку вона мала наступний вигляд: лінія складалася з непереривного реданного валу в залежності від умов місцевості (річок, струмків, вибоїн і ярів), на окремих ділянках вал був зигзагоподібним; редани в місцях, де цього вимагали умови, замінювалися малими бастіонами, що мали форму п'ятикутника, чи люнетами, що мали 3-4 грані, причому деякі з цих виступаючих частин лінії змикалися бруствером (земляним валом) з боку горжі (незамкнута задня сторона укріплення), утворюючи

---

¹ Соловьев С. История России с древнейших времен. В 15 кн. М., 1963. Кн. 10. С.405

таким чином, окремі замкнуті опорні пункти. Незалежно від реданів лінія була посилена редутами, в яких були поміщені форпости. Відстані між редутами були неоднаковими, але визначалися вони з розрахунку взаємної оборони. Ряд блокгаузів (дерев'яних укріплень, прикритих землею), розташованих безпосередньо за лінією із внутрішнього боку, представляли закриті приміщення для військ, складали такі опорні пункти, що значно збільшували самостійність їхньої оборони.

Більшість фортець мали форму чотирикутних бастіонів, винятком є Борисоглібська і Лівенська фортеця, що мали вигляд п'ятикутників. Равеліни розташовувались на фронтах, звернутих до зовнішнього боку лінії. Як фортеці, так і редуги із зовнішнього боку були обнесені палісадом, улаштованим на дні рову, що тягнувся вздовж лінії, а також у річках, що розривали лінію. У середині фортець містилися: казарми, пороховий льох, провіантський магазин (склад), лазарет і колодязь. Побудовані при фортецях слободи також були обнесені невисоким земляним валом чи тільки надобами.¹ Всього лінія має довжину в 268,5 версти. Цю цифру підтверджують багато джерел, в тому числі найбільш ранньою картою Української лінії, складеною в лютому 1736 р.²

Спочатку фортеці Української лінії були ідентифіковані за допомогою числових маркерів (наприклад, "Перша", "Друга") або назв, пов'язаних з місцезнаходженням, де вони були споруджені (наприклад, "Бузова"). Проте з часом почали використовувати найменування ландміліцьких полків та імена їхніх небесних покровителів. Фортеці та містечка на лінії від Дніпра до Сіверського Дінця розташовувалися у такій послідовності:

1. Фортеця Переволочна (місто Переволочна, що знаходиться в Полтавській області України);

¹ Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию всех татар и турков. СПб., 1792. С.72

² Галкович В. Картографічні матеріали та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // УДЖ. 1971, № 9. С.144

2. Містечко Орлик (розташована на території сучасного Українського міста Кременчук, що знаходиться в Полтавській області);
3. Фортеця Борисоглібівська (розташована на території сучасного міста Борисоглібівка, що знаходиться на території Запорізької області);
4. Містечко Китайгород (розташована на території сучасного міста Красноград у Харківській області);
5. Містечко Царичанка (розташована на території сучасного міста Царичанка, що знаходиться в Полтавській області);
6. Фортеця Ливенська (розташована на правому високому березі річки Оріль, неподалік від сотенного містечка Маячки (тепер центр села Новосанжарського району Полтавської області).);
7. Містечко Маячка (розташована на правобережному низовинному мису у закруті річки Оріль);
8. Містечко Нехвороща (розташована була на території сучасного міста Нехвороща, що знаходиться в Чернігівській області);
9. Фортеця Васильківська (розташована в околицях Нехворощі)
10. Фортеця Рязька (розташована в селі Рязьке, Машівського району Полтавської області);.
11. Фортеця Федорівська (Розташована поблизу від села Залінійне Зачепилівський район, Харківська область);
12. Фортеця Козловська (Розташована у межиріччі Берестової, Орелі й Орчика поблизу від села Скалонівка, (Зачепилівського району, Харківської області) на правому березі річки Берестова);
13. Фортеця Більовська (Розташована в центрі міста Красноград, Харківської області)

14. Фортеця Святої Параскеви (розташована поблизу від села Парасковія, Нововодолазького району, Харківської області);

15. Фортеця Єфремівська (розташована на виїзді з села Єфремівка Первомайського району Харківської області);

16. Фортеця Святого Олексія (розташована на виїзді з села Олексіївка, Лозівського району, Харківської області);

17. Фортеця Святого Михайла (Розташована поблизу від села Михайлівка, Лозівського району, Харківської області);

18. Фортеця Слобідська (розташована поблизу від села Павлівка Друга, Лозівського району, Харківської області);

19. Фортеця Тамбовська (розташована у селі Мар'ївка, Барвінківського району, Харківської області);

20. Фортеця Святого Петра (біля Сіверського Дінця)¹

В якості військово-адміністративного центру Української лінії була обрана Більовська фортеця, яка зараз розташована в місті Красноград Харківської області.

Кожна фортеця мала в своєму середині розташовані різноманітні будівлі, такі як церква, будинки обер-коменданта та штаб-офіцерів, казарми для солдатів і унтер-офіцерів, залоги, стайні, порохівня, зброярня, цейхгауз, провіантський "магазин", колодязь, вартівні та господарські будівлі. Для доступу через головні ворота над ровом встановлювався звідний ланцюговий міст. Гармати розміщували на бастіонах і валах фортеці.

Поблизу фортець будувалися полкові слободи регулярного планування, в яких встановлювалися церкви, а також житлові та господарські будівлі для поселенців. Ці слободи переважно заселялися мешканцями з внутрішніх губерній Росії.

---

¹ Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889. С.59.

Не дивлячись на значимість оборонної лінії, вона мала свої недоліки:

1. Лінія, завдяки своїй значній довжині, вимагала великої кількості військ для оборони, тому належне захисту було складно забезпечити, і ворогу вдавалося з успіхом прориватися та нападати на місця, які були прикриті лінією.

2. У зв'язку з віддаленістю від Перекопу, у разі війни з Кримом було неможливо оперативно доставити повідомлення військам, які наступали.

3. Багато поселень, що лежали перед лінією, не були покриті нею та залишалися незахищеними.

4. Місцеві землі, які були абсолютно не придатні для будівництва укріплень, змушували робити безперервні ремонти на них.

5. На всій території лінії не було достатньої кількості якісної води та лісу.¹

В літературі переважно зустрічаються негативні оцінки відповідності Української лінії завданням оборони, загальна думка полягає в тому, що у XVIII ст. ця лінія стала анахронізмом. Проте, Д.І. Багалій визнав, а також сучасні дослідження вказують на те, що лінія зменшила відстань до Криму. Є документальні докази того, що татари намагались обходити лінію. Лінія значно скоротила втрати населення від нападів, оскільки татари відмовлялись прориватись в Україну через неї і намагались іти в обхід, зокрема, на східній ділянці між Петрівською фортецею і р. Луганню, де застосовувався фортечний тип оборони, що виявився непридатним для оборони від кочовиків. Лінія була необхідною на цій ділянці, що було обґрунтовано ще Мініхом, а події підтвердили його правоту, як підтверджує погана динаміка заселення тієї ділянки через напади татар.²

Підсумовуючи, треба сказати, що не дивлячись на постійні складності та проблеми у зведенні Української лінії, вона була збудована. Якщо б задум

---

¹ Чепіга Г.Г. Українська лінія та її роль в заселенні південно-східної України: історіографія проблеми // Наука. Релігія. Суспільство. № 1,2008 С.242.

² Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию всех татар и турков. СПб. С. 45.

уряду Російської імперії, щодо зведення був виконаний за усіма правилами та від початку проводився б за інструкцією, лінія була б збудована скоріше та принесла б набагато більше користі. Але вивчаючи матеріали, щодо будівництва лінії, ми бачимо, що відповідальні за будівництво зловживали своїм положенням та досить легковажно відносились до людського ресурсу при будівництві. Таким чином, із запланованих фортець від Орелі до Лугані, було збудовано тільки 17, від Дніпра до Сіверського Дінця. Основна частина робіт на будівництві лінії була виконана козаками українських полків і селян, також однодвірців Белгородської і Воронежської провінцій у 1731-1736 р. До 1742 р. лінія добудовувалася, удосконалювалася і ремонтувалася. В середньому на рік близько 12000 українських козаків і селян, росіян однодвірців та поселених при ній ландміліціонерів від своїх господарств відправлялось на будівництво лінії. Також треба сказати, що не дивлячись на важкість в зведенні, не можна заперечувати важливість Української лінії не тільки у військовій історії Російської імперії, а й у заселенні територій, що межували з лінією.¹

Отже, ми можемо зробити висновок, що будівництво Української лінії має велике значення в історії оборони Російської імперії, оскільки вона була створена для захисту території від турецьких набігів та інших потенційних загроз. Цей проект включав розташовані на протязі 285 кілометрів фортеці та фортифікаційні споруди, які мали різні конструкції та форми в залежності від місцевих умов та стратегічних потреб.

Фортеці Української лінії були розташовані таким чином, щоб забезпечити ефективну взаємодію та підтримку між собою. Вони були взаємопов'язані валами та ровами, що створювало єдину оборонну систему. Кожна фортеця виконувала свою унікальну стратегічну роль у системі оборони. Деякі з них були розташовані на ключових точках, що контролювали важливі дороги та річкові маршрути, тоді як інші забезпечували оборону прикордонних територій.

---

¹ Заика А. Г., Заика Г. П. К вопросу об Украинской линии // Памятка археологии Полтавщины. Полтава, 1991. С.45

Проте, після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 років, стратегічне значення Української лінії зменшилося, оскільки границі Російської імперії були переміщені на південь. З цією метою була споруджена нова оборонна лінія - Дніпровська лінія, що забезпечувала оборону України.

Необхідно відзначити, що будівництво Української лінії свідчить про важливість оборонних заходів та розвиток військової архітектури. Фортеці цієї лінії виконували роль міцних оборонних пунктів, які були здатні встояти проти ворожих атак та забезпечувати безпеку території. Залишки фортець Української лінії, що збереглися до сьогоднішнього дня, мають велике історичне значення, оскільки вони є свідченням важливої частини національної спадщини. Вони привертають увагу як туристів, які цікавляться історією та архітектурою оборонних споруд, так і дослідників, що вивчають цю епоху.

Будівництво Української лінії не лише підкреслює важливість військової інженерії та оборонних стратегій того часу, але також наголошує на необхідності збереження культурної спадщини та історичного досвіду для майбутніх поколінь. Цей проект є свідченням про винахідливість та наполегливість наших предків, а також нагадує нам про важливість дбайливого ставлення до нашої спадщини та її відтворення для майбутніх поколінь.

Розділ II. Соціальна структура поселень Української лінії

До зведення Української лінії територія Слобожанщини була майже не заселена і головною причиною були постійні татарські набіги. Усі території, що були за межами Ізюмської лінії пустували, або були заселені виключно сторожовими постами та пасіками в лісах. З початком будівництва розпочалося освоєння південних районів України та Росії, а зведення такої масштабної захисної лінії, гарантувало б безпеку цим південним окраїнам від набігів орд кримського хана та ногайських мурз.

Українська лінія була побудована у період з кінця 17 століття до середини 18 століття. Цей період відзначався активними воєнними діями та політичними змінами в Європі.¹

На початку 17 століття українські землі зазнали впливу Північної війни (1700-1721), яка охопила багато країн Європи та змінила геополітичну карту регіону. Цей конфлікт сприяв зміцненню імперійських амбіцій Російської імперії та сприяв її поширенню на українські землі.²

Побудова української лінії була реакцією на ці воєнні події та потребу забезпечити оборону та контроль на українських територіях. Фортеці та містечка були споруджені з метою створення оборонних ліній, які мали стримувати напади ворожих сил та забезпечувати безпеку для місцевого населення та військових гарнізонів.

У цей період також спостерігалася посилення впливу Російської імперії в регіоні та централізація влади. Українська лінія була частиною імперської оборонної системи та відображала політичні та військові стратегії Російської імперії.

Цей період також характеризувався активною колонізацією територій, заселенням сільських господарств та розвитком інфраструктури навколо

---

¹ Заика Г. П. К вопросу об Украинской линии // Памятка археологии Полтавщины. Полтава, 1991 С.54

² Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії. Тексти лекцій для студентів. Донецьк, 1993. С.57

фортець і містечок. Це створило соціальну та економічну основу для розвитку українських військових гарнізонів. Водночас, цей період супроводжувався експансією та впливом Російської імперії на українські землі, що призводило до зміни соціальної структури.¹

Соціальна структура української лінії включала різні верстви населення. Найвищими верствами були військові офіцери та чиновники, які мали владу і контроль над фортецями та містечками. Вони займали керівні посади і відповідали за військову, адміністративну та економічну діяльність.

Нижче за соціальним статусом знаходилися військові солдати, які склали гарнізони фортець. Вони виконували оборонні та воєнні обов'язки, забезпечували безпеку і контроль над територією. Крім того, військові солдати забезпечували і здійснювали внутрішній порядок у містечках та слободах.

Також у соціальній структурі української лінії були місцеві жителі, які проживали поруч з фортецями та містечками. Вони виконували різноманітні функції, такі як ремісництво, торгівля, сільське господарство та інші ремесла і професії. Жителі цих місцевостей забезпечували містечкам необхідні товари та послуги і відігравали важливу роль у соціально-економічному розвитку регіону.²

Перед будівництвом Української лінії, територія за Ізюмською лінією була практично незаселеною. Через постійні та руйнівні напади кримських татар там існували лише тимчасові сторожові пости або бджільники в лісах. Однак будівництво лінії дало значний поштовх заселенню цієї області. Після її будівництва кількість татарських нападів значно зменшилась, що забезпечило безпечне проживання людей на цій землі.³

---

¹ Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887. С.84

² Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889. С.57

³ Загоровский В. Изюмская черта. Воронеж, 1980. С.15

Більшість населення Лінії складалася з однодворців, яких можна розділити на кілька категорій:

1. Однодворці, які служили в ландміліції (ландміліціонери). Деякі з них, після звільнення з армії, залишалися зі своїми родинами на Лінії, а дехто повертався додому.

2. Добровільно «офіційно» переселені однодворці.

3. Втікачі-однодворці. З 1744 року втікачів-однодворців почали примушувати селитись на Лінії. Дехто самі втечі зі своїх місць та самовільно поселявся на Лінії.

4. Безземельні однодворці. Це однодворці, у яких з якихось причин не було свого двору та землі. Їх також почали переселяти на Лінію з 1744 року.¹

Ландміліціонери потрапляли на Лінію за часом служби, а решта оселилася в селах під її захистом. Дехто з присланих однодворців повертався назад або переїжджав у інші місця. Також на Лінію переселялося незначна кількість церковнослужителів та кріпосних селян (разом з однодворцями).

Однодворців для поселення на Лінії та служби в ландміліції набирали в Белгородській та Вороніжській губерніях. У 1730-1740-х роках це були великі адміністративні одиниці. На сході вони межували з Малоросійськими полками, на заході доходили майже до Волги, на півночі до Оки, а на півдні до Причорноморських степів.²

Заселення Української лінії почалося ще під час її будівництва, а перші однодворці з'явилися там вже в 1732 році. Вони поселилися на східній частині лінії, поруч з Петрівською фортецею, в селах Протопопівка та Веревкіна. Пізніше, з 1734 по 1736 роки, почали заселятись Мелова, Берека, Охоче, Верхній Бішкін та Берестовенька. Однодворці більш охоче заселялися

¹ Пірко В. О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. Донецьк, 1998. С.54

² Пірко В.О. Оборонні споруди та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наукових праць. К., 1990. С.87

на Східному крилі лінії через наявність лісів, тоді як на Західному крилі їх було менше, і деякі з них пізніше переселилися на схід.

Заселення Української лінії відбувалось в декілька етапів. Спочатку це були ланд міліційні полки. Але і тут владу російської імперії спіткали труднощі. Так як будівництво лінії йшло дуже повільно, то і формування ланд міліційних полків: їх набір та формування було дуже в'ялим та повільним. Тільки в 1935 році ледве почали селитися на лінії 9 полків. Здебільшого тільки вони і заселяли Українську лінію до 1742 року.¹

У склад Української лінії входили не тільки укріплені вали з фортецями, редурами та реданами, але й слободи, які згодом перетворилися на великі населені пункти зі значною кількістю мешканців. Ці слободи створювалися для того, щоб забезпечити гарнізони лінії військовослужбовцями, які постійно були готові відбити напад татар та забезпечувати себе матеріально. Для цього використовувалися принципи організації ландміліцьких полків, які наділяли землею і дозволяли поселятися на ній разом зі своїми родинами. Ландміліціонери приймали участь в походах російської армії, пильнували кордонів, періодично проходили військове навчання та отримували невелику платню. Така система виникла внаслідок необхідності захисту кордону великої довжини від постійної загрози вторгнення, і на її створення вплинули принципи організації козацького війська.²

Треба сказати, що заселятися Українська лінія почала ще під час будівництва, перші однодворці з'явилися тут уже 1732 року, вони оселилися на найсхіднішій її частині — біля Петровської фортеці у слободі Протопопівці та селі Верьвкіно. Пізніше, з 1734 по 1736 рік, почали заселятися Мелова, Берека, Охоче, Верхній Бішкін і Берестовенька. На Східному крилі Лінії однодворці селилися охочіше через наявність лісу, а на

---

¹Петрухинцев, Н.Н. Царствование Анны Иоанновны. Формирование внутривосточного курса и судьбы армии и флота 1730 – 1735 гг. СПб., 2001. С.130

²Пірко В.О. Військово-землеробські поселення на півдні України у XVIII ст. Тексти лекцій для студентів.- Донецьк, 1993. С.58

Західному крилі було поселено не так багато однодворців, до того ж частину з них пізніше переселили на схід.

Найпершою була заселена Бельовська фортеця. На схід від фортеці оселилися сім'ї солдатів (ланмліціонерів) та офіцерів. Так виникла біля фортеці Солдатська слобідка. Ландмліціонери охороняли Бельовську фортецю та прилеглі до неї ділянки, брали участь у походах Російської армії. Періодично проходили військове навчання. За службу вони звільнялися від обов'язків, отримували землю і невелику плату, у вільні дні займалися полеводством. Населення слобідки збільшувалося за рахунок підпомішників, яких воєвода відрядив по одному до кожному ланд мліціонеру для допомоги у веденні господарства.¹

Населення Лнії переважно складалося з однодворців, яких можна розділити на такі категорії: однодвірці служили у ландмліції (ландмліціонери). Хтось із них після відставки залишався із сім'єю на Лнії, хтось повертався додому; добровільно «офіційно» однодвірці, що переселилися; бігли однодвірці. З 1744 року однодворців, що втікали, примусово стали селити на Лнії. Деякі самі тікали зі своїх місць і самовільно селилися на Лнії; безземельні однодвірці. Це однодвірці у когось з якихось причин не було свого двору і землі їх також почали переселяти на Лнію з 1744 року.²

Ландмліціонери потрапляли на Лнію по службі, решта селилися у слободах під її прикриттям. Деякі з присланих однодворців сходили назад чи інші місця. Також на Лнію переселялася незначна кількість церковнослужителів та кріпаків разом з однодвірцями.

Однодворців для поселення на Лнії та службі в ландмліції набирали у Білгородській та Воронежській губернії. У 1730-40-х роках це були великі

---

¹ Дяченко М. Етапи заселення Слобідської України в XVII- першій половині XVIII ст.// УІЖ. 1978, № 8. С.24

²Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С.37

адміністративні одиниці, на сході вони межували з Малоросійськими полками, на заході доходили майже до Волги, на півночі до Оки, а на півдні до Причорноморських степів.¹

У загальних рисах умови комплектування і поселення на лінії ландміліційних полків були сформульовані в зазначеній інструкції, хоча в подальшому вони конкретизувалися і доповнювалися.

Джерела дозволяють стверджувати, що питання комплектування і забезпечення ландміліційних полків просувалося дуже повільно, що викликало занепокоєння в уряді. Уряд на чолі з імператрицею Анною Іонівною неодноразово звертався з інструкціями, до командуючих будівництвом та заселенням з вимогами прискорити процес. Були надані нові інструкції, які мали б полегшити та прискорити заселення ландміліційними полками Української лінії.

Так 15 січня 1731 року імператрицею була надана інструкція, що наказувала Тараканову та де Бренї відвести місця для поселення ландміліційних полків. Кожен службовець, його брати, діти та племінники, які мають здібності до служби, мають отримати ділянку землі. В інструкції було зазначено, що якщо в місці призначення для розташування полків та фортець будуть з'являтися поселення, навіть за лінією, то їх потрібно було описати та показати в планах, зазначивши, кому вони належать, коли вони з'являться та які люди їх заселять. Детальну інформацію та плани таких поселень пропонувалося надіслати до Сенату. Не дозволялося виділяти земельні ділянки перед лінією для поселення ландміліціонерів. Щоб забезпечити достатньо землі для кожного службовця та його помічника, було вирішено виділяти ділянки при лінії протяжністю 30-40 верст за рахунок земель Гетьманщини та Слобожанщини.²

---

¹ Петрухинцев, Н.Н. Царствование Анны Иоанновны. Формирование внутривосточного курса и судьбы армии и флота 1730 – 1735 гг. СПб., 2001. С.130

² Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С.40

Хоча згідно інструкції 1731 року передбачалося поселення полків на лінії в цей рік, затримки в їх комплектуванні та будівництві лінії призвели до перенесення цього заходу на пізніший час. У резолюції імператриці на доповідь Тараканова "Про поселення ландміліційних полків на лінії" від 21 березня 1732 року було зазначено, що без закриття лінії поселення полків є небезпечним, оскільки ворог може обійти лінію та напасти на поселення, завдавши шкоди. В цій же резолюції зазначалося, що відповідне повелення щодо поселення полків буде видано окремо. Якщо таке повелення буде видано влітку 1732 року, то краще перевозити на лінію лише одних робітників, які будуть будувати доми, орати рілля, сіяти жито та забезпечувати себе усім необхідним, а дружин та дітей краще залишити на попередніх місцях для збору врожаю та догляду за будівлями. Взимку 1733 року дружин та дітей можна буде перевезти в збудовані для них будинки, але необхідно зробити це обережно, оскільки перевозити всіх раніше, ніж будинки будуть готові, може бути небезпечно і призвести до втрат людей.¹

Так, 31 січня був підписаний іменний указ імператриці, який зобов'язував Тараканова негайно після його отримання подати "докладний рапорт" про хід комплектування ландміліції, її озброєння, а також указати на причини, що гальмували формування ландміліційних полків. А вже у лютому 1732 р. Таракановим було подано такий рапорт на розгляд імператриці. У ньому вказувалося, що відповідно до інструкції для прискорення збору подушного на утримання полків у тих же містах і повітах, з яких полки формувалися, складені окладні книги, визначені комісари й офіцери для збору семи- і чотиригривенного окладу; доукомплектовані набрані раніше 10 полків і в нові 10 полків на 1 лютого було вже набрано 8008 чоловік, а до весни "і всі наберуться".

Також у рапорті йшлося про те, що необхідно було селити на лінії одного міліціонера з підпомічником, тобто одного служилого з неслужилим.

---

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т. VIII, № 5997.

Таких підпомочників слід було в першу чергу набирати з родичів (батьків, братів, племінників й інших). У випадку, якщо родичі відмовляться переселятися на лінію, дозволялося будь-кому бажаючому одинокому придатному до роботи однодвірцю за добровільною згодою селитися і жити зі служилим ландміліціонером. Але коли таких бажаючих не набереться, то необхідно було примусово записувати їх за ландміліціонерами і відправляти на лінію.

Оскільки бажаючих селитися добровільно не виявилось, то замість запланованих до поселення 20000 підпомічників щорічно з 1733 р. по 1742 р. посилали для робіт на лінії і для надання допомоги в обзаведенні господарством більше 12 тис. осіб.¹

Хоча інструкцією 1731 р. передбачалося поселення полків на лінії в 1731 р., але через затримки в їхньому комплектуванні, в будівництві лінії воно було перенесене на більш пізній час. У резолюції імператриці на доповідь Тараканова "Про поселення ландміліційних полків на лінії" від 21.III.1732 р. вказувалося, що без закриття лінії селити полки небезпечно "щоб ворог, обійшовши лінію, не напав на поселення і не учинив шкоду".²

Починаючи з 1734 року, поселення на лінії полків розпочалося з розпорядження Військової колегії про поселення одного пішого через кожні три кінних полки, з селенням по ротах і капральствах. Проте полки селилися з великим невдоволенням, що викликало тривогу в урядових колах. У 1734 році князь Шаховський запропонував поселити на лінії "желающих малороссиян" зі слобідських полків, але ця пропозиція була відхилена, так само як і пропозиція графа Вейсбаха про поселення розкольників на лінії. Сенат погодився з доводами Тараканова, який вважав небезпечним поселення розкольників на лінії через близьке розташування донських козаків, серед яких було багато розкольників, і на них не можна було

---

¹ Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С.39

² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т. VIII, № 5997.

покладатися в справі оборони кордонів. Також, вони могли приймати і переховувати біглих селян, щоб потім залучити їх до своєї секти.¹

Особливу увагу уряду привертало питання заселення лінії внаслідок початку російсько-турецької війни у 1735 році. Навесні 1736 року лейб-гвардійському майору Шипову було наказано відвідати ландміліційні полки, які не брали участі в поході, та повідомити князю Шаховському і командиру ландміліційних полків генерал-лейтенанту князю Урусову про всі деталі. У секретній інструкції також зазначалася необхідність ретельного огляду ландміліційних та "посторонніх новопоселених сіл" і надсилання "правдивої інформації" до кабінету імператриці. За найвищою резолюцією від 20 вересня 1734 року на доповідь Шаховського, слобідські полки були відповідальні за охорону Української лінії та мали надсилати щорічно по 1000 чоловік. До осені 1736 року на лінію було переведено лише 7 полків.²

Після закінчення війни 1735-1739 рр. на Українській лінії спостерігається значне зростання населення та розвиток сільського господарства. Зменшення татарських нападів призвело до прибуття добровільних поселенців, які зацікавилися наявністю землі. Вони не входили до складу ландміліційних полків і займалися виключно землеробством.

Після укладення миру з Туреччиною на південь від Української лінії почали з'являтися українські поселення, головним чином засновані лівобережними поселенцями. У 1756 році Сенат видав указ, в якому з'ясовувалася кількість та точне місцезнаходження цих поселень, їхня відстань від лінії, а також визначалися полки, з яких були походження засновників цих поселень.

Зміна ситуації на кордонах дозволила ландміліціонерам зосередитися на розвитку сільського господарства, звільнивши більше часу для цього. У 1752 році на Українській лінії були створені школи для дітей однодворців і

---

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т. VIII, № 5997.

² Там само.

ландміліціонерів, де окрім основного навчання з читання, письма та арифметики, також викладалися інженерні та артилерійські науки. У 80-х та 90-х роках XVIII століття з однодворців, що залишилися на лінії, було тимчасово сформовано кілька полків. У 1788 році всі вони віком від 17 до 50 років були мобілізовані, і з них було зорганізовано чотири кінні та один піхотний полк. На початку XIX століття населення Української лінії складалося з трьох груп: однодворців, нащадків слобідських козаків, військових обителів, та державних селян. У цей період тут проживало 168 760 чоловік населення, і основною його частиною були росіяни. Українці склали незначний відсоток. Населення лінії займалося рільництвом, рибальством, а також торгівлею з Доном і Кримом.¹

Щоб заселити Українську лінію, уряд Росії використовував однолітків - це була одна з категорій селян Росії, які мали свою землю, право на спадщину та плату податків. Деякі з них навіть були кріпаками. Їх називали однодвірцями, бо вони платили лише подвірний податок, а земля розподілялася між ними порційно, а не за особистими показниками. Однодвірців переселяли з Белгородської та Воронежської губерній на північно-східну частину Української лінії, де вони створювали нові слободи. У Рязькому полку також були однодвірці, а в Лівенському та Борисоглібському - ні. На початку 1740 року на лінії було 22 слободи однодвірців, де проживало 6167 чоловіків.²

Також ускладнень при заселенні Української лінії додавало те, що однодворці, яких примусово селили на лінію втікали і скривалися в українських та слобідських полках, а також в донських козацьких городках, у поміщицьких селах Белгородської і Воронежської губерній, було видано іменний указ про суворе покарання як втікачів, так і приховувачів.³

---

¹ Пірко В.О. Українська ландміліція// Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науководослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. Вип. 1. С.40

² Заїка Г. Українська лінія. Київ-Полтава. 2001. С.24

³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т. IX, № 8628

Проте, уряд не зупинявся на цьому і продовжував стежити за заселенням Української лінії навіть у таких умовах. У 1743 році, він видає указ, який зобов'язує землевласників до 1 травня 1744 року перевести на Українську лінію однодвірців, які перехувалися в їхніх маєтках. Якщо цього не було зроблено, то плата становила 10 крб. за чоловіка та 5 крб. за жінку. Але вже в 1745 році уряд зрозумів, що такий закон з великими штрафами не дав бажаного результату, тому його було скасовано. Замість цього у тому ж році був прийнятий новий указ, який зобов'язував переселенців, народжених в Польщі і проживаючих у вотчинах росіян на Україні, перевести під належним конвоєм на Українську лінію. Також було вказано, що тих, хто був здатний нести військову службу, потрібно записати в солдати. 29 березня 1745 року новим сенатським указом було наказано перевести на Українську лінію з Воронежської губернії всіх однодвірців, які не мали землі. При цьому зазначалося, що небажаючих переселятися необхідно було відправити туди під конвоєм з компенсацією витрат на їх перевезення за рахунок ландміліції.¹

Не дивлячись на те, що уряд мав постійні проблеми не тільки з поселенням однодворців на Українській лінії, а й з їх забезпеченням, лінія продовжувала заселятися. Так, 29 березня 1745 р. новим сенатським указом було наказано перевести на Українську лінію з Воронежської губернії всіх однодвірців, які не мали землі. При цьому зазначалося, що небажаючих переселятися необхідно відправити туди під конвоєм з компенсацією витрат на їх перевезення за рахунок ландміліції.² Також уряд видає в цей час указ, що зобов'язує землевласників відвести на Українську лінію однодворців, що приховувались в їх маєтках. Якщо це не буде зроблено, то землевласник мав виплатити великі штрафи. Але згодом стало зрозуміло, що цей указ не мав таких успіхів, як на це сподівався уряд і його було скасовано.³

---

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т. IX, № 8628

² Там само Т. XII, № 9132.

³ Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С43

З усіх цих відомостей та директив видно, що навіть після 10 років від початку будівництва та заселення, Українська лінія залишалась незаселеною. Лише шість з дев'яти полків мали поселення однодвірців, і тільки в обмеженій кількості. На Рязському полку було незначне поселення, а на Лівенському і Борисоглібському - зовсім немає. Тому у сенатському указі від 13 квітня 1752 р. було підтверджено директиви, що були видані в період проведення ревізії (1743-1745 роки), та запропоновано власникам земель, де живуть однодвірці, передати їх разом із усіма їхніми речами на Українську лінію за свій рахунок та на своїх підводах.¹

В джерелах також ми знаходимо відомості про те, що однодворці ухилялися від служби на Українській лінії через перехід в «в приказные чини» і працювали в різних канцеляріях. Тому при наборі в ландміліційні полки, як вказувалося в указі, важко знайти людину, щоб знала грамоту та вміла писати, доводилося знову навчати їх грамоті. У зв'язку з цим Ландміліційна канцелярія клопотала перед Військовою колегією про відкриття шкіл в однодвірських слободах при ландміліційних полках.²

На підставі доповіді Військової колегії 14 квітня 1752 р. Сенат видав указ, у якому дозволялося організувати такі школи при Тамбовському, Слобідському, Єфремівському, Орловському, Белівському і Козловському полках, при яких знаходилися слободи і поселення однодвірців. При трьох інших полках, при яких не було однодвірських поселень, таких шкіл створювати не дозволялося.³

Немаловажну роль у подальшому заселенні цієї території відіграло зміцнення обороноздатності Української лінії, вдосконалення ландміліційної служби в наступні роки. Згідно з указом Сенату від 22 грудня 1758 р. штат інженерної служби був затверджений у складі 28 чоловік, у тому числі:

---

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т. XIII, № 9972

² Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С43

³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т. XIII, № 9972

інженер-полковник, 2 секунд-майора, 7 поручиків і 16 унтер-офіцерів. Утримання їм було визначено з ландміліційного бюджету і складало 2/3 окладу польових полків. Для ремонту лінії і підтримки її в належному стані щорічно направлялися піші та тяглі робітники зі слобідських полків, а також з Воронежської і Белгородської губерній.

На кінець 60-х рр. артилерійське господарство лінії складалося з 222 гармат, з яких 75 були розміщені у фортецях, 65 - у редутах, 82 - у реданах, по одній - у кожному.¹ Іменний указ від 28 травня 1762 р. зобов'язував Військову колегію постійно стежити за станом ландміліційних полків і у випадку утворення вакансій негайно заповнювати їх однодвірцями, щоб ландміліційний корпус був і постійній готовності.²

У 1764 р. була проведена реорганізація ландміліційної служби. Із кінних рот, поселених полків був створений один драгунський ландміліційний полк, названий Борисоглібським. Сформований він був по штату драгунських полків. Його штаб-квартира розташовувалася в Харкові. У фортецях на лінії були зосереджені його 4 ескадрони. Їхня роль полягала в підкріпленні роз'їздів. Як з оселених, так і неоселених ландміліційних українських полків було сформовано 10 піхотних полків (Старооскольський із штаб-квартирою в Охтирці, Белівський - в Гадячі, Єлецький - у Кременчузі, Тамбовський - у Белгороді, Орловський - у Сумах, Брянський - у Валуйках, Курський - у Ізюмі, Козловський - в Обояні, Рязьський - у Лубнах, Севський - у Переволочній. З цих полків три щорічно в січні призначалися на лінію, а один - для варти в Києві. Утримувалися новосформовані полки, як і раніше, за рахунок сум, що збиралися з однодвірців, які ті платили, як і всі державні селяни, тобто, понад семигривенний подушний збір по 1 крб. на рік, починаючи з 1 січня 1764 р. Щоб солдати сумлінно ставилися до служби, після 15-річного терміну їх пропонувалося відпускати додому до

---

¹ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. СПб. 1865. Ч. 3. С.78

² Гукова Е. А. Оборона южных рубежей России в XVIII веке: Украинская линия и Украинский ландмилицкий корпус (1710 – 1780 гг.). Москва, 2009. С.48

хліборобства, а тим, хто піддавався покаранням служба продовжувалася на один рік.¹

У тому ж році, у зв'язку з утворенням Новоросійської губернії, на Українській лінії поселили Дніпровський і Донецький пікєнерні полки.

Таким чином, формування ландміліційних полків і їх поселення на Українській лінії сприяло не тільки зміцненню обороноздатності південно-західних рубежів Російської імперії, але й подальшому заселенню і господарському освоєнню межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця. Однак окраїнне положення цього району, загроза набігів кримчаків і ногайців, тягар військової служби й обов'язку по підтримці в належному стані лінії, а також і система її заселення гальмували притік населення, що, природно, негативно позначалося і на подальшому господарському освоєнні краю.²

Українська лінія, будуючись у XVIII столітті, стала місцем проживання для численних різнорідних соціальних груп. На перший план виходили військові, які склали переважну більшість населення лінії. Серед них були головним чином козаки, які займалися охороною кордону та захистом від нападів кримських татар та інших ворогів.

Помітне місце серед мешканців лінії займали різні ремісники, які працювали на потреби війська та населення лінії. Також на території лінії розвивались торгові відносини, адже це був важливий транспортний шлях, що з'єднував різні регіони України. Значна частина населення лінії була залежною від магнатів, які володіли територією. Вони вимушені були працювати на феодалних господарствах, забезпечуючи продовольство та інші ресурси для магнатських родин.

---

¹ Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. С.44

² Чепига Г. Г. Украинская линия и её роль в заселении Юго-Восточной Украины: историография проблемы // Наука. Религия. Общество. Донецк, 2008. С.25

Українська лінія мала свою власну соціальну структуру, яка включала різні категорії людей залежно від їхнього соціального статусу та функцій, які вони виконували у фортецях і містечках.¹

На вершині соціальної ієрархії були вищі чиновники та командувачі, такі як генерали, обер-коменданти та офіцери, які керували військовими справами і забезпечували безпеку фортець. Вони мали великий авторитет і вирішували важливі питання щодо оборони та управління фортецею.

Під ними знаходилися унтер-офіцери, які виконували командирські обов'язки та були відповідальні за навчання та дисципліну в солдатських частинах.

Нижче в соціальній ієрархії були солдати, які складали основу військового гарнізону. Вони були залучені до охорони фортеці, виконували військові обов'язки та забезпечували порядок у містечках.

Крім військових, у соціальній структурі української лінії були також цивільні мешканці. Це включало ремісничі майстри, ремісники, торговці та інші працівники, які забезпечували різні послуги та потреби фортеці. Вони були важливою частиною економічного та соціального життя української лінії.²

Соціальна структура української лінії також включала елементи адміністративної та духовної влади. Коменданти та офіцери були відповідальними за управління фортецями та збереження порядку. Духовну сферу представляли священники, які служили в церквах, розташованих всередині фортець. Вони виконували релігійні обряди та надавали духовну підтримку військовим та мешканцям.

Крім того, соціальна структура української лінії мала елементи селянства. Багато сільських жителів жили у прилеглих до фортець селах та

---

¹ Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889. С.87

² Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. Харьков, 1964.С.58

служили в сільських господарствах, які забезпечували фортецю продовольством та іншими ресурсами.¹

Соціальна структура української лінії відображала взаємозв'язок між військовими, цивільними та адміністративними сферами. Кожен елемент цієї структури виконував свою функцію для забезпечення безпеки, управління та економічного розвитку фортець і містечок української лінії.

Отже, аналізуючи соціальну картину Української лінії, ми можемо зрозуміти значення цього оборонного комплексу для суспільства та населення того часу. Розділ соціальної картини надає унікальну перспективу на соціальні аспекти будівництва та функціонування фортець.

Одним з головних висновків є те, що будівництво Української лінії мало значний соціальний вплив на регіон. Зведення фортець сприяло зміцненню оборонної позиції і відчутному покращенню безпеки населення, особливо в прикордонних територіях. Це забезпечило людям більшу стабільність та захист від можливих загроз.

Крім того, фортеці Української лінії створювали нові можливості для соціального розвитку. Будівництво фортифікаційних споруд привернуло значну кількість робочої сили, що сприяло збільшенню зайнятості та зростанню економічної активності в регіоні. Виникнення фортець також сприяло розвитку торгівлі та послуг, що додатково підтримувало місцеве населення.

Збудовані фортеці стали соціальним центром для місцевих жителів. Вони не тільки забезпечували безпеку, але й стали місцем спілкування, торгівлі та культурного обміну. Взаємодія між військовим персоналом та місцевим населенням сприяла обміну знаннями, традиціями та культурою, що сприяло соціальній інтеграції.

Залишки фортець Української лінії, які існують до сьогоднішнього дня, мають велике історичне значення для суспільства. Вони стали символом

---

¹Заїка Г. Українська лінія. Київ-Полтава. 2001. С.45

національної спадщини та притягують як туристів, так і дослідників, які цікавляться історією та культурою України.

В цілому, розділ соціальної картини Української лінії дає нам можливість побачити, як будівництво фортець вплинуло на соціальний ландшафт того часу. Вони стали не лише символом оборонної могутності, а й важливим фактором розвитку соціальних, економічних та культурних процесів в регіоні.

Розділ 3.

Фортифікація Української лінії за археологічними дослідженнями

Археологічні дослідження Української лінії займають важливу роль у реконструкції і розумінні історичного контексту цієї оборонної споруди. У результаті цих досліджень отримуються цінні археологічні матеріали, які розширюють нашу інформацію про будову, функціонування та життя на Українській лінії. Археологи досліджують залишки укріплень, фортифікаційних споруд, оборонних ровів, воріт, облогових валів та інших елементів, що допомагають реконструювати вигляд і структуру лінії. Також під час вивчення пам'ятки були знайдені артефакти, такі як вогнепальна зброя, металеві предмети, керамічні вироби, монети, що датуються періодом будівництва і експлуатації лінії. Ці артефакти допомагають розкрити соціальний контекст, економічну активність та культурні аспекти того часу.¹

Дослідження також включають археологічні розкопки селищ, де проживали ландміліціонери, селяни та інші соціальні верстви, що населяли лінію. Це дозволяє відтворити їхній спосіб життя, розуміння їхньої соціальної організації, господарської діяльності та культурного спадку. Археологічні дослідження української лінії дозволяють відновити історію будівництва, використання та руйнування цієї фортифікаційної споруди. В рамках досліджень проводяться розкопки, знахідки артефактів, аналізи зразків ґрунту та інших матеріалів. Наприклад, у 2019 році археологи відкрили на Українській лінії земляну фортецю, яка датується 17 століттям. У ході розкопок було знайдено фрагменти посуду, знаряддя праці, монети та інші артефакти, які свідчать про життя людей на території фортифікаційної споруди в минулому.²

Також, археологічні дослідження дозволяють зрозуміти, які технології використовувались для будівництва Української лінії та які матеріали

---

¹ Вітрик І.С. Українська Лінія як археологічна пам'ятка Пізнього Середньовіччя // Археологія. 1999. №2. С. 112

² Заика А. Г., Заика Г. П. К вопросу об Украинской линии // Памятка археологии Полтавщины. Полтава, 1991. С.58

застосовувалися. Наприклад, виявлено, що для зведення деяких відрізків лінії використовувалися глиняні цегли, а для інших - кам'яні блоки.

Археологічні дослідження на українській лінії є важливою складовою для розкриття історичного контексту та розуміння життя, культури та військової оборони цих об'єктів. Дослідження проводяться з метою відновлення архітектурних характеристик, функцій та соціального контексту фортець, містечок та інших споруд.¹

Археологи використовують різні методи та технології для розкопок і досліджень на українській лінії. Починаючи з систематичного вивчення архівних джерел та картографічних матеріалів, вони виявляють потенційні місця розташування фортець та інших об'єктів, проводять геофізичні дослідження, виконують поверхневі або систематичні археологічні розкопки.

Під час археологічних розкопок знахідки включають різноманітні артефакти, які можуть бути пов'язані з життям військових гарнізонів, місцевого населення та ремісничої діяльності. Це можуть бути фрагменти кераміки, скловарних виробів, металеві предмети, знаряддя праці, зброя, монети та інші предмети побуту та релігійного значення.

Аналіз зібраних археологічних матеріалів дозволяє реконструювати історичні події, соціальні та економічні аспекти життя на українській лінії. Дослідження розкривають деталі архітектурних конструкцій, способів життя, господарської діяльності та військових стратегій, а також взаємодії з місцевим населенням та культурним середовищем.

Археологічні дослідження на українській лінії допомагають відтворити історичний контекст і розкрити деталі життя та оборонної системи українських фортець та містечок. Вони дають можливість зрозуміти роль цих об'єктів у стратегії оборони, вивчити їх архітектурні особливості та розташування.

---

¹ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. СПб. 1865. Ч. 3. С.45

Дослідження археологічного матеріалу дозволяють також отримати інформацію про соціальну структуру та організацію життя військових гарнізонів, взаємодію з місцевим населенням, торгівельні контакти та культурні обміни.

Результати археологічних досліджень на українській лінії важливі для вивчення історії та культурного спадку регіону. Вони не лише збагачують наші знання про минуле, але й сприяють збереженню та охороні цих історичних об'єктів для майбутніх поколінь. Археологічні дослідження на українській лінії є важливим етапом вивчення та розуміння нашої спільної історії.¹

Зовнішній вигляд, розміри та структура Української лінії були наступними: вона пролягала по кордонах Полтавського та Харківського полків на рівнинній місцевості, мала загальну довжину 285 км і перетиналася безліччю річок та струмків. Лінія була прикрита водами річок Орелі, Берестової, Береки та Сіверського Дінця, що робило її важкою для пробирання ворога. Лінія складалася з суцільного високого валу та широкого ріву з реданного окреслення. Редани в окремих місцях замінювали люнетами, які в багатьох випадках були зімкнені з тилового боку і слугували опорними пунктами типу малих бастіонів.² Лінія мала ламані окреслення через річки, струмки та яри. На окремих відтинках валу були встановлені палісади, прорізані амбразури та наслані платформи для гармат. Лінія мала 16 фортець і 49 редутів, невеликих, окремо збудованих укріплень, зімкнутих у вигляді багатокутника. Прилеглі до лінії села обносилися двома рядами тинів, засипаних землею. У місцевостях, де пролягали звичні для татар дороги та перелази, закладали редути і фельдшанці, а в гаях — засіки. Поза лінією установлювалися маяки і будки, на яких містилася спеціальна варта. По всій

---

¹ Заїка Г. Українська лінія. Київ-Полтава. 2001. С.48

² Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887. С.87

лінії було налагоджено комунікації та мости. У випадках, коли містечка опинялися поза лінією, їх переносили в глиб її.¹

Фортеці Української лінії склалися з бастионних чотирикутників та розташовувалися на відстані 20-30 верст одна від одної, за винятком Борисоглібської і Лівенської. Поза лінією фортеці обводилися палісадом, який пролягав по рову. Усередині кожної фортеці знаходилися казарми, пороховий льох, провіантний магазин, цейхгауз і криниця. Фортечні слободи обводилися невеликим земляним валом або надобами. Редуті, що були поза лінією, також обносили палями. Блокгаузи розташовувалися за лінією і слугували приміщеннями для військ та додатковими опорними пунктами для захисту виходів, що сполучали лінію з полем. Блокгаузи склалися з круглих укріплених дерев'яно-земляних або кам'яних будівель і мали два яруси, з яких горішній використовувався для рушничної оборони. Українська лінія була оснащена 180 гарматами, 30 мортирами та гаубицями. З фортець і редутів виставлялися чати, між котрими курсували роз'їзди.²

У другій половині ХХ століття не було нових наукових публікацій про вивчення польових укріплень Української лінії, тому не відбувалося розвитку наукових знань на цю тему. Зміни відбулися пізніше, коли Микола Петрович Кучера з Києва, порушивши заборону комуністичних керівників на археологічне вивчення козацьких пам'яток, здійснив розкопки фортифікаційних укріплень у Пооріллі в 1989 році. Це був новий етап археологічних досліджень Української лінії. В результаті візуального обстеження протяжної ділянки укріплень, їх картографування та розрізу земляного тла між селами Дубове та Залілея Царичанського району Дніпропетровської області археологи дійшли висновку про реальні метричні розміри валу, гласису та рову, а також про те, що вони скріплювалися глинистими прошарками в верхніх частинах для протидії ерозійним процесам. Результати цих розкопок стали новою науковою перемогою.

¹ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. К., 1969. С.160

² Апанович О. М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. К., 1969. С.159

Експедиція Інституту Археології України під керівництвом М.П Кучери у 1985 р. дослідила та описала вал та рів в різних місцях Української лінії (здебільшого Дніпропетровська обл.). Археологами була запропонована реконструкція оборонних споруд: два вали з ровом посередині, що не перериваючись поєднують одна з одною фортеці та редуту. Через деякі проміжки рів утворює редани (виступи довжиною 20-30 м), що допомагали вести вогонь з артилерії по наступаючому противнику. Дослідження виявили, що не всі редани були зведені одночасно, деякі з них були зведені набагато пізніше ніж основна лінія укріплень. Було також прослідковано, за допомогою розрізу, послідовність створення штучного захисного валу. Хоч результати цієї експедиції і надали нам величезну кількість матеріалів для подальшого вивчення Української лінії, під час досліджень не були розглянуті самі фортеці, яких вздовж укріпленої лінії налічується 16.

Експедиція досліджувала компоненти укріплень Української лінії - вал та рів, які безперервно простягалися між фортецями та редутами. На певному відрізку Українська лінія проходить по краю корінного берега річки Орелі, перетинаючи яри та долини, і часом обходячи їх. Високий і крутий правий корінний берег річки добре зберіг лінію і частково запобіг її руйнуванню господарськими роботами, за винятком місцевостей, що розташовані в населених пунктах. У тих місцях, де берег стає нахиленим (наприклад, відрізок між селами Маячка і Канави Новосанжарського району Полтавської області), або де лінія віддаляється від корінного берега через природні зігнутості, що відбувається на відрізку між селами Канави та Дубове Царичанського району Дніпропетровської області.¹

На сьогоднішній день лінія складається з двох валів та рову посередині. Внутрішній вал більший за той, що розташований біля заплави, відомий як гласис.

---

¹ Кучера М. П. Исследование Змиевых валов на левобережье Днепра // Археологические открытия 1985 года. Москва, 1987. С. 360

В багатьох місцях, де гласис зливається зі схилом, він майже не помітний і відбувається через певні проміжки, зазвичай від 100 до 200 м, в залежності від рельєфу місцевості. У цих місцях гласис утворює трикутні виступи, так звані "редани", зі сторонами довжиною від 20 до 30 м, вершини яких звернені до ріки. Також є споруди, які добудовані до лінії й обкопані ззовні окремим ровом, а також кілька споруд округлої або прямокутної форми, основу яких становлять кургани. У деяких місцях рів з округло-трикутною нижньою частиною зверху має ширину до 9,5 м, глибина рову від вершини валів становить 2,2--2,3 м. Під час будівництва лінії понижені й похилі ділянки у верхній частині схилу підсипалися землею, що призводило до збільшення ширини гласису. Крім того, є споруди, що пов'язані з лінією, такі як відгалуження від неї в с. Бурти Новосанжарського р-ну Полтавської обл. й південніше с. Канави Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.¹

Після Миколи Петровича Кучери, який почав досліджувати польові укріплення Української лінії наприкінці 80-х рр. ХХ ст., Григорій Заїка продовжив його роботу у 90-х рр. на території Полтавської області. За результатами своїх досліджень, він опублікував окрему монографію, в якій проаналізував історичні документи та археологічні знахідки, щоб визначити середньостатистичні метричні розміри укріплень. Згідно з його висновками, середня висота валів становила 4,3 м, ширина в основі складала 6,4 м. Рів мав глибину 4,3 м, його ширина по верхньому краю дорівнювала 6,4 м.²

В 2017 р. експедиція Інституту археології НАН України «Слобідська археологічна служба» дослідила 8 фортець, розташованих на східній частині Української лінії: Фортеця Святого Петра, Тамбовська, Слобідська, Фортеця Святого Михайла, Фортеця Святого Олексія, Єфремівська, Фортеця Святої

---

¹ Вітрик І.С. Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя. С. 111

² Заїка Г. Українська лінія. Київ-Полтава. 2001. С 30

Параскеви та Фортеця Святого Іоанна. Було обстежено 8 фортець на східній ділянці Української лінії в загальному.¹

Фортеця святого Петра, відома також як Петрівська фортеця, є найсхіднішою фортецею оборонної лінії, яка була побудована у 1731 році відповідно до типового проекту фортець цієї лінії. Вона розташована на околиці села Петрівське. До 1738 року вона носила назву Донецька. Схоже на більшість інших фортець оборонної лінії, вона має прямокутну форму з чотирма бастіонами. Площа внутрішнього двору становить 1,4 гектара, а довжина від гребеня до 880 метрів. У центрі кріпосного двору сьогодні можна помітити сліди колодязя.

Петрівська фортеця була з'єднана валом та ровом з наступною фортецею в західному напрямку, яка відома як Тамбовська фортеця.

Фортеця Святого Петра (раніше Донецька) знаходиться в південній частині села Петрівське Балаклійського району Харківської області. Це крайнє укріплення зі сходу в системі оборони Української лінії. Фортифікації розташовані на краю плато високого правого берега річки Беречка на відстані близько 2 км від впадіння з лівого боку в річку Берека. Лінія укріплень на сході від фортеці простягається близько 2 км і закінчується редутом у місці броду через річку Сіверський Донець. Стан збереженості фортеці на сьогодні добрий. Фортифікації у плані складають захищений за системою рів-вал квадрат з розмірами близько 200 × 200 м, з урахуванням фортифікаційних елементів. Прохід до внутрішнього дворища фортеці знаходиться в північній експозиції укріплення, яка знаходиться в тилівій частині щодо спрямованості Української лінії. На кутах периметру збудовані бастіони. Рівень денної поверхні знижений відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, у периметрі бастіонів та

---

¹ Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. 390. С.267

в центральній частині фортеці. Площа внутрішнього дворища становить більше 1,4 га.¹

Фортеця Тамбовська є однією з фортець, побудованих за типовим проектом фортець Української лінії у 1731 році.

Ця фортеця була зведена у 30-х роках XVIII століття під керівництвом генерала Йогана-Бернгара Вейсбаха. Початкова назва фортеці була Бузова (Бусова), але у 1738 році вона була перейменована на Тамбовську, на честь Тамбовського кінного полку, який розташовувався на цьому ділянці лінії.

Фортеця має земляну структуру та прямокутну форму з бастіонами на чотирьох кутах. Площа внутрішнього двору становить приблизно 1,4 гектара, а в його центрі можна побачити слід від колодязя. Південно-західна і південно-східна стіни фортеці посилені рavelінами, які спрямовані в бік річки Береки. У північно-східній стіні знаходиться вхід у фортецю шириною 10 метрів. В даний час ширина гребеня кріпосного валу становить приблизно 2 метри, а ширина його основи — близько 20 метрів. Загальна довжина фортеці по гребеню валу складає приблизно 800 метрів.

Тамбовська фортеця була з'єднана з фортецею святого Петра та Слобідською фортецею за допомогою вала та рову.

Фортеця Тамбовська, яка раніше називалася Базова або Бузова при Бузовому плесі до перейменування в 1738 році, знаходиться за 1 км на північ від села Мар'ївка в Барвенківському районі Харківської області. Фортифікації розміщені на плато лівого берега річки Берека, яка використовувалася як допоміжна перепона на шляху супротивника, але була віддалена від периметру укріплень, що розташовані на відкритій місцевості. Збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані складаються з захищеного за системою рів-вал квадрата, який, з урахуванням фортифікаційних елементів, має розміри близько 230 × 230 м. Прохід до внутрішнього

---

¹ Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. 390. С.268

дворища фортеці знаходиться в північно-східній експозиції укріплення, яка знаходиться в тилівій частині відносно спрямованості Української лінії. Допоміжно фортеця має прибудовані перед валами і ровами південно-західної та південно-східної куртин рavelіни, які компенсують відсутність в безпосередній близькості від фортеці природних перепон. На кутах периметру збудовані бастіони. На внутрішній стороні валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці спостерігається занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища. Площа дворища становить близько 1,4 га.¹

На початку Слобідська фортеця мала назву Лозова. У 1738 році її перейменували на Слобідську, на честь Слобідського піхотного полку, що розташовувався на ділянці лінії від Лозової до Олексіївської крепості.

Слобідська крепість була земляною і мала форму "зірки" з 4 бастіонами. Під час будівництва вали крепості мали висоту близько 6 метрів. Площа внутрішнього двору складала близько 1,4 гектара, а в його центрі зберігся слід колишнього колодязя. Також зберіглася суха широка рівнина, що оточувала крепість. Південно-західний земляний вал був посилений рavelіном і спрямований до річки Берека.

Фортеця, яка до 1738 року називалася Слобідська, знаходиться за 0,6 км на схід від с. Лозівське Первомайського району Харківської області. Фортифікації розташовані на плато правого берега річки Лозовенька біля її впадіння в річку Берека. Це створює допоміжні перешкоди для супротивника з двох сторін. На даний момент фортеця добре збережена. З південного заходу видно розораний відрізок лінії укріплень з реданами. Фортифікації мають план квадрата з системою рів-вал, що складається з фортифікаційних елементів. Розміри фортеці приблизно 220 × 220 м. Щоб потрапити на внутрішнє дворище фортеці, потрібно пройти в північно-східній частині укріплень. Південно-західна куртина додатково захищена рavelіном, а на

---

¹ Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. 390. С.269

кутах периметру збудовані бастіони. Зафіксовано знижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища всередині валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Площа внутрішнього дворища становить приблизно 1,4 га.¹

Між містом Первомайськ і селом Олексіївка Первомайського району Харківської області розташована фортеця, яка до перейменування в 1738 році мала назву Фортеця Святого Олексія, а потім отримала назву Берецька.

У 1731 році була зведена фортеця як частина Української оборонної лінії, яка призначалася для захисту Російської імперії від турецьких нападів. Ця лінія простягалася на протязі 285 км і включала в себе ще 8 фортифікаційних споруд.

Олексіївська фортеця, спочатку відома як Берецька, мала схожу будову з іншими спорудами Української лінії: квадратна форма в плані і стіни висотою 10 метрів. Навколо фортеці був викопаний глибокий рів (іноді заповнюваний водою), а в кутах споруджувалися бастіони, в яких розміщувалися артилерійські установки. Деякі стіни посилювалися трикутними земляними укріпленнями - рavelінами.

З висоти фортеця нагадує знаки, які залишають люди на великих полях. Площа внутрішнього двору становить 1,5 га. Протяжність будівлі вздовж зовнішнього валу складає приблизно 1000 метрів.

Ймовірно, початок занепаду цієї споруди можна віднести до 80-х років XVIII століття, оскільки після російсько-турецької війни кордони імперії зсунулися на південь, і Українська оборонна лінія втратила свою важливість.

Фортеця розташована на плато правого берега річки Берека і складається з захищеного системою рівів та валів квадратного плану, з фортифікаційними елементами, який має розміри близько 220x220 метрів. Доступ до внутрішнього двору фортеці здійснюється з північного напрямку укріплення.

---

¹ Так само. С.270

Крім того, південна куртина додатково захищена рavelіном, а на кутах периметру збудовані бастіони. Внутрішнє дворище має площу більше 1,5 гектара, і в ньому спостерігається занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика, в периметрі бастіонів, в центральній та південній частинах фортеці.

Зараз фортеця добре збережена і періодично використовується для проведення фестивалів. Для забезпечення зручного доступу до неї був перекритий вхід, а також були заасфальтовані доріжки та облаштований подіум сцени. У внутрішньому дворищі був встановлений стовп по центру.¹

Фортеця, яка до 1738 року називалася Киселівською через своє розташування біля річки Кисель, нині відома як Фортеця Святого Михайла. Вона розташована за 1 км на захід від села Михайлівка в Первомайському районі Харківської області. Фортеця знаходиться на краю плато правого берега річки Кисель, де вона впадає у річку Берека. Таке розташування створює додаткові перешкоди для ворога з двох боків.

Сьогодні фортеця добре збережена. Фортифікації у плані представляють собою квадрат, захищений системою рів-валів. З урахуванням фортифікаційних елементів, розміри фортеці становлять близько 210 × 210 м. Вхід до внутрішнього двору фортеці знаходиться на північній стороні укріплення. Південна куртина додатково захищена рavelіном, а на кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього двору з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Внутрішній двір фортеці має площу більше 1,2 га.²

Фортеця Святої Параскеви знаходиться за 0,8 км на заході від села Парасковія в Кегичівському районі Харківської області на плато правого берега річки Берестова. У фортеці було розташовано другий батальйон

---

¹ Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. 390. С.269

² Так само. С.269

Орловського ландміліційного полку, тоді як перший батальйон цього полку розміщувався в Орловській фортеці.

У 1770 році піхотні ландміліційні полки стали частиною армії, і Український корпус було розпущено. З 11 існуючих на той час ландміліційних полків чотири зберегли свої назви, а решта були включені до інших полків. Орловський піхотний полк було розформовано, а його особовий склад був переведений до інших підрозділів. Утворений пізніше 36-й піхотний полк не спадкував традицій Орловського полку.

Фортеця мала земляну, майже квадратну форму з чотирма бастіонами. В'їзд розташовувався на південно-східній куртині, а на південно-західній був посиленням рavelін, який вказував у напрямку пологого схилу і річки Берестовий. Висота валів фортеці перевищувала 4 метри, а сухий рів, що оточував фортецю, був понад 2 метри (проте з часом ці розміри зменшилися). Вали і рів від Парасківської фортеці були підведені до південної частини Єфремівської і Орловської фортець, утворюючи кут, що підсилював позиційні переваги їх розташування.¹

Фортифікації складають квадрат з захищеною системою рівів і валів, який з урахуванням фортифікаційних елементів має розміри близько 230 × 230 м. Північно-східна експозиція використовується для входу внутрішнього дворища фортеці, південно-східна та південно-західна куртини мають додатковий захист рavelінів, а на кутах периметру розміщені бастіони. Фортеця має занижену денну поверхню відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Внутрішній двір має площу більше 1,5 га і засаджений деревами. На сьогодні фортеця Святої Параскеви збереглася у хорошому стані.²

---

¹ Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. С.269

² Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. С.271.

Фортеця Святого Іоанна розташована на сході від села Іванівське (до 2016 року - Октябрське) в Красноградському районі Харківської області, приблизно за 2 км від нього.

У термінології топографії фортифікації знаходяться на плато між річками Берестовенька та Берестова, біля впадіння останньої. Це місце було обрано як допоміжна перепона на підступах до противника.

Фортеця знаходиться на височині, між річками Берестовою і Берестовенькою, що створює стратегічно важливі природні перешкоди для посилення фортеці. Розташована на центральному ділянці між Орловською і Бельовською фортецями, з'єднаною валом і ровом. Часткові залишки цього вала збереглися на південному сході фортеці, а сліди його можна знайти з північного заходу.

У фортеці був розміщений перший батальйон одного з 20 ландміліційних полків, який був сформований у місті Бельові Тульської губернії. Цей полк отримав назву Бельовський за назвою міста Бельова. Сусідня фортеця, яка була десятою за рахунком, названа Бельовською і в ній розміщувався другий батальйон того ж полку. Ця назва була присвоєна фортеці в 1738 році.

У 1770 році піхотні ландміліційні полки були включені до складу армії, а Український корпус було розпущено. З 11 ландміліційних полків лише чотири зберегли свої назви (33-й Слєцький, 34-й Севський, 70-й Рясський та 71-й Бельовський), а решта були включені до інших полків. 71-й Бельовський піхотний полк продовжував існувати під своєю оригінальною назвою до закінчення існування Російської імперії.

Ділянки лінії укріплень з реданами від фортеці збереглися в західному та північно-східному напрямках. Стан збереження фортеці досить хороший на сьогоднішній день. За фортифікаційними елементами, фортеця в плані являє собою квадрат, захищений системою рівів та валів. Його розміри

близько 230 × 230 м. Вхід до внутрішнього дворища фортеці розташований на північно-західному укріпленні. Південно-східна та південно-західна куртини допоміжно захищені рavelінами. На кутах периметру збудовані бастіони. У межах периметру бастіонів та в центральній частині фортеці денна поверхня нижча за основний майданчик внутрішнього дворища. Внутрішнє дворище має площу більше 1,5 га.¹

Завдяки проведеним дослідженням археологи змогли оцінити стан збереженості фортифікаційних споруд і простежити особливості побудови укріплень. Розміри фортець були майже тотожними, а самі вони розміщувались на відстані 20 – 30 км одна від одної, що сприяло швидкому пересуванню кінноти між ними.

Переволочанська фортеця, яка існувала у 17-18 століттях, була створена як оборонна основа для селища та потім стала важливим містечком Полтавського полку, відомим як Переволочни. Вона контролювала Переволочанське переправу через Дніпро. Під час Північної війни 1700-1721 років фортецю було спалено у 1709 році. Вона була відновлена недалеко від старого городища і включена до реєстру державних фортець Російської імперії. У 1718 році гарнізон фортеці складався з 426 солдатів і 8 офіцерів, а на озброєнні було 26 гармат. У 1720-х роках було проведено ремонтні роботи, а в 1730-х роках фортецю включено до складу Української лінії. Протягом російсько-турецьких воєн у 18 столітті фортеця використовувалася для розташування військ, артилерії та зберігання боєприпасів. У 1763 році тут зберігалось 100 гармат, 18 мортир та гаубиць.

Згідно з планами 18 століття, фортеця мала бастіонову структуру у формі неправильного п'ятикутника. Захисні споруди склалися з земляних валів і рову, які утворювали 5 бастіонів і рavelіни (передворотні укріплення). Висота валів досягала 6-8 метрів, ширина рову становила 25 метрів, а його глибина - 6 метрів. Загальна протяжність укріплень становила понад 1300

---

¹ Так само. С. 271

метрів, а площа забудови - близько 20 гектарів. У фортеці було два входи, кілька бастіонів, мости і таємні проходи. Усередині розташовувалися церква з дзвіницею, казарми, будинок коменданта, порохові склади, зберігання продовольства, арсенали для артилерії, вартові будиночки, інженерні робітниці та інші споруди. У кінці 18 століття фортеця втратила свою значущість, і в 1785 році її статус було анульовано.

В 2020 р. спільними зусиллями ОКЗ «Харківський науково методичний центр охорони культурної спадщини» та ДП «НДЦ “ОАСУ”» було проведено дослідження Петрівської фортеці.¹

Нам відомо, що у 1731-1732 роках був побудований комплекс земляних укріплень - Петрівська фортеця - за тодішніми європейськими стандартами. Ця оборонна споруда складається з чотирьох бастіонних фронтів (північний, південний, західний, східний), які оперезані ровом та гласисом, і рavelіном навпроти куртини південного бастіонного фронту. Фортеця займає ділянку розмірами 307 × 260 м (площа - 6,9 га). Протяжність бастіонних фронтів із зовнішнього боку основи вала складає більш за 1018 м. Дворище має розміри 125 × 125 м та по периметру простежуються викиди ґрунту із заглиблень, що здійснені в горжі куртин внаслідок антропогенної діяльності. По всій площі простежуються сліди перевідкладення ґрунту. Ґрунт з горжі північної куртини оплив на територію дворища. Округлого формату заглиблення, що розміром 35 × 40 × 3,5 м, є пороховий льох та розташований майже навпроти входу у 33 м від нього, ближче до північно-західного бастіону. Вхід до порохового льоху було створено з південної сторони споруди. Шурф, розміщений за 29 м на південний схід від в'їзду, містив речові матеріали, такі як кістки тварин, дрібні фрагменти гончарної кераміки черкаського типу та деформоване кружальце мідної монети - російська деньга 1733 р.²

---

¹ Археологічні дослідження в Україні 2020 р. Київ: ІА НАН України, 2022. С.287

² Археологічні дослідження в Україні 2020 р. Київ: ІА НАН України, 2022. 366. С.287

В'їзд до фортеці розташований в центрі північного бастионного фронту. Довжина куртин варіюється в межах 102—98 м, при цьому довші куртини розміщені у меридіональному напрямку, а коротші - у широтному. Висота валів куртин становить 3,5 м, а ширина - 16-17 м (на підніжжі). На час обстеження форма валів мала обриси трапеції з крутим схилом, при цьому бруствер візуально не було помітно. Крім того, було виявлено залишки трьох апарелів - земляних нахилених платформ шириною 3 і 15 м та довжиною не вказано. Бастиони мають форму люнета з відкритою горжею та наступні розміри: довжина фасадів становить 37 м, а фланків - 21 м. Гласис не можна візуально впізнати, тоді як рavelін, який був зведений напроти південної куртини, був знівельований та майже не помітний на місцевості. Ширина рову зі сторони бастионів складає 25 м, а зі сторони куртин - 32 м. Варто відзначити, що Петрівська фортеця використовувалася як фортифікаційна споруда під час Другої світової війни. Є сліди стрілецьких окопів, кулеметних позицій та мінометних капонірів на гребнях валів північного та східного бастионного фронту, що пов'язано з бойовими діями 267 стрілецької дивізії під час лютневої наступальної операції 1943 р. Окрім того, проводилися розвідкові роботи на польових спорудах у фортеці та її сусідніх околицях. Після огляду збережених укріплень було встановлено, що їх сукупність збереглась на 35% від заявленої картографічної ситуації кінця XIX століття.¹

Таким чином, розглянувши результати археологічних досліджень, проведені в різні роки на Українській лінії, ми можемо сказати, що їх результати підтверджують ті дані, які нам відомі з писемних джерел, щодо будівництва Української лінії. Але в той же час, не дивлячись на більш ніж 100-річну традицію проведення археологічних досліджень, довгий час Українська лінія залишалася поза увагою вчених. Перші археологічні дослідження були проведені лише у кінці XX ст. В останній час

---

¹ Археологічні дослідження в Україні 2020 р. Київ: ІА НАН України, 2022. 366. С.288

зацікавленість фортифікаційними спорудами Української лінії зростає, про що свідчать археологічні розкопки 2017 та 2020 рр. Однак, враховуючи швидкість руйнації пам'яток, проведених досліджень не достатньо, щоб повністю зрозуміти процеси, які відбувались під час будівництва та функціонування Української лінії.

Отже, ми можемо зробити висновок, що археологічні дослідження фортифікації Української лінії надають нам можливість отримати більш глибоке розуміння технологій та методів будівництва, а також важливих аспектів функціонування цих оборонних споруд.

Виявлені різні технології та будівельні матеріали, використані при створенні фортець Української лінії, свідчать про різноманітність та гнучкість використовуваних технологій в залежності від місцевих умов та ресурсів.

Знахідки підтверджують важливість розташування фортець на стратегічно важливих місцях, таких як перехрестя доріг, річкові маршрути та ключові контрольні точки. Це свідчить про вміння архітекторів та військових стратегів адаптуватися до географічних умов та використовувати їх на свою користь.

Археологічні дослідження дозволили виявити різні елементи та структури, що виконували конкретні функції в системі оборони. Наприклад, бастиони, рови, валові системи та ворота забезпечували контрольований доступ та міцність фортець. Це свідчить про осмислене планування та організацію фортифікаційної системи.

Також археологічні дослідження дають змогу відстежити еволюцію фортифікаційних споруд протягом часу, що свідчить про постійне вдосконалення технік та стратегій оборони. Це підкреслює необхідність адаптації до змінюваних загроз та впровадження нових ідей у будівництво фортець.

Археологічні розкопки також допомагають зберегти культурну спадщину та відтворити історичний контекст Української лінії. Знахідки, такі як артефакти, розписи та фрагменти будівель, розширюють наше розуміння життя та соціальних умов того періоду.

Археологічні дослідження фортифікації Української лінії мають важливе значення для сучасних військових стратегів, архітекторів та дослідників. Вони можуть послужити джерелом натхнення та використовуватися для розвитку сучасних оборонних систем та стратегій.

ВИСНОВКИ

В роботі було розглянуто передумови зведення Української лінії. Ми можемо виділити декілька причин: перша з причин, що спонукала до побудування Української лінії була втрата актуальності Білгородської укріпленої лінії, у зв'язку заселенням Слобідської України. Друга – втрата виходу Російською імперією до Азовського моря. Ще однією причиною були дуже часті напади на ці території татар та постійна загроза війни з Османською імперією.

Обробка всіх джерел (писемних та археологічних) показала що в соціальному плані населення української лінії складалося з однодворців та ландміліціонерів, яких заселяли на лінію та наділяли землею. Головною задачею, яку переслідував уряд, населяючи лінію був захист та підтримка лінії в належному стані. Також на Лінію переселялася незначна кількість церковнослужителів та кріпаків разом з однодвірцями.

Також було з'ясовано, що основним регіоном Російської імперії за рахунок якої проводилось заселення були Білгородська та Воронежська губернії.

Аналіз історичних документів та сучасні археологічні розкопки дозволили з'ясувати та встановити основні типи захисних споруд в даний хронологічний період, з яких складалась українська лінія. Складалась вона з наступних елементів:

1. Фортеці – кріпості з дерев'яних та кам'яних стін, які були обладнані баштами та вежами;
2. Бастіони – окремі укріплені вежі, що виступали за межі кріпості;
3. Редуты – невеликі квадратні укріплення, що знаходилися перед лінією укріплень та призначалися для зупинки атак ворога на головну лінію оборони;

4. Траншеї – глибокі рови, які рилися перед лінією укріплень для захисту від ворожих військ;

5. Розвідки – вежі з якісь підйомною механізмом, які використовувалися для спостереження за рухом ворожих військ;

6. Палацові фортеці – замки та фортеці, які слугували як місця розташування командування військ та іншого високопоставленого персоналу. Наразі пам'ятка має добру збереженість.

Проведений аналіз історичних документів дозволив встановити що будівельні традиції мали свої витoki у європейському мистецтві фортифікації, а також у традиціях військового будівництва польських та українських козацьких військ. Ці дані також були підтвержені сучасними археологічними розкопками фортець. Фортеці Української лінії були побудовані з каменю та цегли. Вони мали складні форми та різноманітність архітектурних елементів, таких як бастіони, фальшбастіони, вежі, брами та т.д. Основні характеристики фортець полягали у висоті та товщині стін, кутах оборони, розташуванні фортифікаційних елементів та наявності засобів захисту, таких як рови.

Таким чином, Українська лінія мала величезне оборонне значення для Російської імперії. Її будівництво сприяло не тільки заселенню регіону, через який вона проходила, а й їх подальшому розвитку. Оборонна лінія була побудована по європейським стандартам та до моменту, поки не втратила актуальність, виконувала свою головну задачу по захисту кордонів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук / под ред. Н. А. Попова. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1890-1901. Т. 1: Разрядный приказ. Московский стол, 1571-1634. 1890. XLIV. 766 с.
2. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1887. II, XVI. 614 с.
3. Багалея Д.И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. Харьков, 1890. 433 с.
4. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 3: 1651–1654. Москва.: Изд-во АН СССР, 1954. 546 с.
5. Герберштейн С. Записки о московитских делах. С.-Петербург : издание А. С. Суворина, 1908. XLII. 383 с.
6. Гильденштедт И. А. «Путешествие по России и Кавказским горам», Санкт-Петербург, 1791. 230 с.
7. Гюльденштедт Иоганн Антон. Дневник путешествия в южную Россию академика Санктпетербургской Академии наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // ЧООИД, 1879. Т. 11. С. 180-228.
8. ДАХО. Ф.31. Оп.141. Д. 71. Ревизская сказка войсковых обывателей Змиевского уезда за 1795 год. 1290 арк.
9. ДАХО. Ф.31. Оп.141. Д. 72. Ревизская сказка однодворцев, обращенных в казачье звание Змиевского уезда за 1795 год. 1830 арк.
10. Записки фельдмаршала графа Миниха. Под редакцией: С. Н. Шубинского. Санкт-Петербург: Тип. Безобразова и комп, 1874. 434 с
11. Манштейн К. Записки о России генерала Манштейна. 1727-1744. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1875. 397 с.
12. Манштейновы современные записки о России в историческом, политическом и военном отношении. Дерпт, 1810. Ч. 1-2.

13. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Спб., 1830. Т. VIII. 790 с.
14. Путешествие академика Гильденштедта по Слободской губернии. Харьков, 1892. 89 с.
15. Разрядная книга. 1475-1593 гг. Москва: АН СССР, 1966. 456 с.
16. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот и указов, других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Сост. В. Гуров. Харьков: Типография Окружного Штаба, 1884. 731 с.
17. ЦДАК. Ф.1994. Оп.1.Спр. 347. Метрическая книга Рождество-Богородицкой церкви села Алексеевка за 1784 год. 346 арк.

18. Апанович Е. М. Крепости Украинской линии // Украинский историко-географический сборник. Киев, 1972. 2 вып. С. 105-112.
19. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1969. 222 с.
20. Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. 390 с.
21. Археологічні дослідження в Україні 2020 р. Київ: ІА НАН України, 2022. 366 с.
22. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 115 с.
23. Баиов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Санкт-Петербург, 1906. Москва: Директ-Медиа, 2014. 402 с.
24. Бойко А. В. Поселення відставних солдатів на Новій Дніпровській лінії // Записки науководослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. Запоріжжя: РА «Тандем У», 2001. Вип. 6. С. 216-219.

25. Векленко В., Ковальва І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самар та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2004.- Вип. 8/9. С. 190-221.
26. Вітрик І. С. Українська Лінія як археологічна пам'ятка Пізнього Середньовіччя // Археологія. 1999. №2. С. 111–116.
27. Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в. Воронеж, 1976. 192 с.
28. Галкович В. Картографічні матеріали та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст.// УІЖ. 1971, № 9. С. 138-145.
29. Географический словарь Российского государства/ Соч. А Щекатовым. Москва: В Университетской типографии, у Хр. Клаудия, 1801-1809. Ч.1: А-Г. 1801. 1300 с.
30. Гербель Н. Изюмский слободской полк. Санкт-Петербург: В тип. Эдуарда Праца, 1852. VIII. 164 с.
31. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. Киев: Госполитиздат УССР, 1957. 461 с.
32. Гукова Е. А. Фортификационные сооружения Украинской линии – новое направление военно-инженерной мысли XVIII в. // Научные труды Московского гуманитарного университета. 2009. Вып. 107. С. 83–87.
33. Гукова Е.А. Оборона южных рубежей России в XVIII веке: Украинская линия и Украинский ландмилицкий корпус (1710-1780 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук : специальность 07.00.02. Москва, 2009. 27 с.
34. Дідик В., Качало С., Фільчаков М. Польова фортифікація Української лінії (1731–1764 рр.) вздовж Петрівської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2020 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2021. Вип. 30. С. 43–59.
35. Дяченко М.Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. 1970. № 8. С. 41–51.

36. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е - Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
37. Загоровский В. П. Изюмская черта. Воронеж: Издательство ВГУ, 1980. 239 с.
38. Загоровский, В. П. Белгородская черта. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1969. 301 с.
39. Заика А. Г., Заика Г. П. К вопросу об Украинской линии // Памятка археологии Полтавщины. Полтава, 1991. С. 94–103.
40. Заїка Г. Українська лінія. Київ-Полтава: Археологія, 2001. 88 с.
41. Иванцов А. В. Проект перестройки и заселения Украинской линии 1764 года // Проблемы археологии Поднепровья, 2012. Днепр, 2012. С.12-34.
42. Историческая хронология. Харьковской губернии / сост. К.П.Щелков. Харьков: САГА, 2007. 378 с.
43. Исторические записки 1942 / Отв. ред. акад. Б.Д. Греков. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1942. № 13. 324 с.
44. Іванюк Я. Г. Місто-фортеця Переволочна в XVII–XVIII ст. // Укр. істор. журн. 1978. № 7. С. 106–110.
45. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-і роки) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1979. 390 с.
46. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX в. Москва : Наука 1976 год. 304 с.
47. Карагодин А. І. История Запорожского края (1770-1917). Изд. 2. Запорожье: ЛИПС, 2001. 286 с.
48. Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства. Москва: Наука, 1977. 184 с.

49. Киценко М. П. Місто трудової слави // Український історичний журнал. 1970. № 10. С. 117–121.
50. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1905. Кн. 6. 827 с.
51. Кучера М. П. Исследование Змиевых валов на левобережье Днепра // Археологические открытия 1985 года, Москва, 1987. 360 с.
52. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук. 1865. Ч. 1-3. 1016 с.
53. Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию татар и турков и их военных тут дел, начавшихся в половине десятого века и почти непрерывно чрез восемь сот лет продолжавшихся: С прил. нужных примеч. и разных известий кас. Крыма и берегов Черного моря / Соч. д. стат. сов. Павлом Левашовым. Санкт-Петербург, 1792. 167 с.
54. Ленченко В. Украинская линия // Военно-исторический альманах. 2006. 2. С. 97-103.
55. Макидонов А. В. Три генерала, или кто построил Украинскую линию // Первые метрические книги г. Запорожья (Александровска) (1774-1788). Запорожье, 2017. С.34-50.
56. Максимович М. Собрание сочинений. Киев: Тип. М. П. Фрица. 1876. Т.VIII, 847 с.
57. Мельникова И. Н. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в. // Ученые записки Института славяноведения. Москва, 1948. Т. 1. С.50-78.
58. Мицик Ю. А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. Дніпропетровськ, 1997. 176 с.
59. Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. Москва: Издательство АН СССР, 1948. 442 с.
60. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение : исслед. и материалы с картами / Л. В. Падалка. Репр. изд. 1914 г. Харьков: САГА, 2009. 330 с.

61. Пирко В. А. Днепровская укрепленная линия // ВИ СССР, 1989. Вып. 34. С.35-60.
62. Пирко В. А. Заселение Донбасса в XVI-XVIII вв.// Новые страницы в истории Донбасса. Донецк, 1992. Вып. 1. С. 10-15.
63. Пирко В. А. Картографические материалы как источник по истории городов и сел южных областей Украины// Всесоюзная конференция по истор. краеведению. Тезисы докладов и сообщений. Київ, 1987. С.15-30.
64. Пирко В. А. Оборонительные сооружения в междуречье Днепра и Северского Донца (вторая половина XVII-XVIII ст.). Донецк, 2007. 94 с.
65. Пирко В. А. Особенности градостроительства в Северном Приазовье в XVII-XVIII вв. // 2-я Всесоюзная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов. Пенза, 1989. С. 64-70.
66. Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. Киев: УМКВО, 1988. 133 с.
67. Пирко В. А. Торская укрепленная линия// ВИ. 1986, № 1. С. 180-184.
68. Пирко В. А. Украинская линия // Донецкий вестник научного общества им. Шевченка, 2007. Донецк, 2007. 199 с.
69. Пірко В. О. Військово-землеробські поселення на півдні України у XVIII ст. Тексти лекцій для студентів. Донецьк, 1993. 64 с.
70. Пірко В. О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. Донецьк, 1998. 210 с.
71. Пірко В. О. Картографічні матеріали до історії півдня України XVIII ст.// Записки НТШ. Львів, 1997. Т. 2. С.31-45.
72. Пірко В. О. Оборонні споруди та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наукових праць. Київ, 1990. С. 95-110.
73. Пірко В. О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії. Тексти лекцій для студентів. Донецьк: ДонДУ, 1993. 215 с.

74. Пірко В. О. Українська ландміліція// Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науководослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя: РА Тандем, 1996. Вип. 1. С. 45-51.
75. Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця: історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII - XVIII ст. / Український культурологічний центр. Донецьке відділення НТШ, Східний видавничий дім Донецьк, 2007. 176 с.
76. Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1972. Т. 4. 573 с.
77. Ратушний Ф. Стара Самара// УІЖ. 1971, № 1. С. 100-103.
78. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 768 с.
79. Руссов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII вв. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876. 104 с.
80. Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих. Москва, 1868. Кн. 1. 263 с.
81. Сборник Русского исторического общества. Юрьев. Санкт-Петербург., 1898-1904.
82. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1841. 367 с.
83. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч.3. 366 с.
84. Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел. 1849, Ч. 25, Кн. 1, 2. С. 62-104, С. 197-218.
85. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. Одесса: Гор. тип., 1836. Ч. 1. 288 с.
86. Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. 459 с.
87. Соловьев С. История России с древнейших времен. В 15 кн. Москва, 1963. Кн. 10. 454 с.

88. Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени заселения до преобразования в Харьковскую губернию. Харьков: тип. окр. штаба, 1883. 24 с.
89. Статистика населенных мест Российской империи. Санкт-Петербург, 1865. Т. 13. 281 с.
90. Стецюк К. Вплив повстання Степана Разина на Україну. Київ: Вид-во АН УРСР, 1947. 115 с.
91. Стрельбицкий И. Владения турок на материке Европы с 1700 по 1879 год. Санкт-Петербург, 1879. 203 с.
92. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. Киев: Наукова думка, 1984. 217 с.
93. Ткаченко М. М. Утворення Нової Сербії на запорожських землях у 1752 р. // Україна. 1926. № 2-3. С. 146-159.
94. Чепига Г. Г. Украинская линия и её роль в заселении Юго-Восточной Украины: историография проблемы // Наука. Религия. Общество. Донецк, 2008. № 1. С. 240-247.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена темі «Українська лінія в системі оборонних споруд Лівобережної України у 18 ст.». Робота містить 71 сторінку та складається з 3 розділів.

Об'єктом дослідження в роботі виступає Українська оборонна лінія. Головними цілями роботи є розгляд передумов для зведення Української лінії та початок її будівництва. Розгляд соціальної картини Української лінії та проведення аналізу захисних споруд за археологічними даними.

У першому розділі розглянуто процес будівництва Української лінії та каталізatori, що призвели до будівництва оборонної лінії. Другий розділ містить відомості про соціальну структуру та заселення Української лінії під час та після будівництва. У третьому розділі розглянуто та проаналізовано археологічні джерела, знайдені під час польових досліджень на Українській лінії.

Під час дослідження була проаналізована велика кількість джерел, що допомогло провести аналіз та зробити реконструкцію фортифікацій Української лінії на основі даних, виявлених під час археологічних розкопок.

SUMMARY

The thesis is dedicated to the topic "The Ukrainian Line in the System of Defensive Structures of the Left-Bank Ukraine in the 18th Century." The work consists of 71 pages and is divided into 3 chapters.

The object of research in the thesis is the Ukrainian defensive line. The main objectives of the work are to examine the prerequisites for the construction of the Ukrainian Line and the beginning of its construction. The social context of the Ukrainian Line is also discussed, along with an analysis of defensive structures based on archaeological data. The first chapter examines the process of constructing the Ukrainian Line and the catalysts that led to the construction of the defensive line. The second chapter provides information on the social structure and settlement of the Ukrainian Line during and after its construction. The third chapter discusses and analyzes the archaeological sources found during field research on the Ukrainian Line.

During the study, a large number of sources were analyzed, which helped conduct an analysis and reconstruction of the fortifications of the Ukrainian Line based on the data uncovered during archaeological excavations.